

บทที่ 2

วิถีชีวิตชุมชนกับการจัดการทรัพยากร

ในบทนี้ผู้วิจัยนำแนวคิดด้านสังคมศาสตร์และแนวคิดด้านมนุษยศาสตร์ มาเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัย เพื่อให้การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ให้ครบถ้วน โดยเริ่มจากการให้ความหมาย องค์ประกอบ รายละเอียด และงานวิจัยที่มีผู้ศึกษามาประกอบแต่ละแนวคิดเพื่อให้มีความสมบูรณ์ชัดเจนยิ่งขึ้น การนำแนวคิดของนักวิชาการมาอ้างอิงนั้น ผู้วิจัยได้สังเคราะห์งานเขียนต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับงานวิจัยชิ้นนี้ และสะดวกต่อการนำไปเก็บข้อมูลภาคสนาม รวมถึงการดำเนินการต่าง ๆ ของผู้วิจัย ซึ่งจะได้อธิบายในหัวข้อต่อไปนี้

แนวคิดชุมชน

นิยาม ความหมายและคำจำกัดความของชุมชน

การสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในชุมชนต้องเกิดจากการร่วมมือกันทำ จะเป็นกลุ่มที่มีการช่วยเหลือกันแบบไหนก็ตามที กลุ่มขนาดเล็ก ขนาดกลาง ขนาดใหญ่ คงไม่สำคัญเพราะนั่นเป็นปัจจัยหนึ่งของการเกิดเป็นชุมชน นักปราชญ์เคยกล่าวไว้ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม ต้องมีการอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเพื่อการดำรงชีพของตนเอง” จะด้วยเรื่องช่วยกันทำกิน สร้างความปลอดภัยให้กับตนเองและกลุ่ม สร้างความเข้มแข็งให้สามารถดำรงชีพอยู่ในสังคมได้ ฉะนั้นสิ่งที่ได้กล่าวมานี้คงไม่มีใครปฏิเสธของการอยู่รวมกันเป็นสังคม หรือที่เรียกกันว่า “ชุมชน” (community) การที่จะอยู่เป็นสังคม และชุมชนได้นั้น ต้องมีความเป็นอิสระในการกระทำหลาย ๆ สิ่งหลาย ๆ อย่างแก่ชุมชน เพื่อที่จะสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยชุมชนเอง (สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 128)

การมองชุมชนหรือต้องการเข้าไปพัฒนาชุมชนให้ทัดเทียมหรือเท่าเทียมกับชุมชนเมืองนั้น ต้องมีการศึกษาถึงประวัติศาสตร์ของชุมชนอย่างรอบ ดั่งนั้น การพัฒนาชุมชน จึงจำเป็นที่จะต้องนำแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในทางสังคมศาสตร์มาใช้เป็นแนวทางในการศึกษา เช่น มานุษยวิทยา สังคมวิทยา จิตวิทยาสังคม เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ เป็นต้น (ชเนศวร์ เจริญเมือง, 2551, หน้า 9) หากมองแยกในแต่ละสาขา แต่ละด้านอาจทำให้งานด้านการพัฒนาชุมชนขาดความครบถ้วนสมบูรณ์ จะเห็นได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 ได้กล่าวถึงการพัฒนาชนบทในแนวทางที่เป็นการพัฒนาคน แม้ว่าจะก่อนหน้านี้จะเน้นการเติบโตของเศรษฐกิจและการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเป็นหลัก แต่มองการพัฒนาชุมชนเป็นอันดับรอง การพัฒนาช่วงที่ผ่านมาของชุมชนจะเป็นการลงทุน โครงการขนาดใหญ่ของรัฐ โดยที่รัฐหิบบิ้นให้ไม่ได้ทำให้ชุมชนเรียนรู้ด้วยตนเอง เมื่อรัฐถอนตัวออกมาก็ทำให้ชุมชนไม่สามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้ จึงทำให้กลับไปสู่ปัญหาในลักษณะเดิม ๆ

การพัฒนา การลงทุนของภาครัฐในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 หากมองอีกด้านหนึ่งเหมือนกับว่าเป็นการมองข้ามความเป็นชุมชน จะด้วยเหตุผลที่ไม่ได้รับความสนใจจากผู้นำหรือเพราะความไม่ชัดเจนของ นิยาม ความหมายของคำว่า ชุมชน ประชาสังคม หรือด้วยเหตุผลอื่นใดก็ตาม แต่นั่นก็เป็นสิ่งที่ผ่านมาแล้ว เมื่อคำว่า “ชุมชน” ภาษาอังกฤษ “Community” ได้เกิดขึ้นในแวดวงวิชาการของไทย แม้จะก่อนหน้านี้มีงานศึกษาเกี่ยวกับชุมชนมีออกมามากมาย แต่ก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับในหมู่นักพัฒนา จนกระทั่งเมื่อพุทธศักราช 2525 ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายชุมชน หมายถึง หมู่ชน กลุ่มคนที่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในบริเวณเดียวกันและมีผลประโยชน์ร่วมกัน กลุ่มคนที่มีการคบค้าสมาคมกัน มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตามระเบียบ กฎเกณฑ์และมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน อีกทั้งยังให้ความสำคัญในการพัฒนาชุมชน จะเห็นได้ว่ามีการระบุไว้ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) ทำให้เป็นที่สนใจของนักพัฒนาและค้อย ๆ กระจายออกไป ต่อมาสนธยา พลศรี (2545, หน้า 19) ได้ให้ความหมายชุมชนในลักษณะเดียวกัน หมายถึง ครอบครัวหลาย ๆ ครอบครัวมากอยู่ร่วมกันในบริเวณเดียวกัน มีลักษณะเป็นเพื่อนบ้านกัน ซึ่งอาจเป็นญาติพี่น้องกันก็ได้

ปัญหาของการพัฒนาชนบทเป็นการพัฒนาที่เป็นไปในลักษณะยิ่งพัฒนาเท่าไร ยิ่งทำให้ชุมชนมีความยากจน จึงได้มีการวางแผนการทำงาน วางโครงการต่าง ๆ จะเห็น แผนงานและโครงการพัฒนาชนบทในช่วงนั้นที่ได้มุ่งหลักประกัน 3 ประการ ที่จะนำไปสู่เป้าหมาย การพอยู่ พอกิน โดยให้หลักประกันที่จะให้ชนบทล้าหลังมีระบบ การศึกษา ความรู้เกี่ยวกับการทำมาหากิน และหลักประกันที่จะทำให้ชนบทมีสุขภาพที่ดี ได้รับสิ่งที่จำเป็นในการดำรงชีวิตตามความเหมาะสมของแต่ละพื้นที่ เช่น โครงการ ก่อสร้างแหล่งน้ำหมู่บ้าน โครงการจัดสร้างโรงพยาบาลอำเภอ โครงการพัฒนาดินเค็ม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โครงการจัดสรรที่ดินทำกิน เป็นต้น ซึ่งการพัฒนาเหล่านี้เป็น การมองข้ามรากฐานของชุมชน จากสภาพปัญหาที่ได้กล่าวมาพอสังเขป ประกอบกับ วิกฤตที่เกิดขึ้นรอบด้านของสังคมไทยในปัจจุบัน ประชาชนและผู้นำสังคมที่มีภูมิปัญญา ในทุกสาขาอาชีพได้ตระหนักถึงความสำคัญในการพัฒนาชนบท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ให้พระบรมราโชวาทเศรษฐกิจพอเพียงไว้เป็นแนวทางที่นำไปใช้ทั้งใน ระดับรัฐ และระดับชุมชน ในการพัฒนาและการบริหาร ซึ่งเป็นแนวทางสายกลางที่ เตือนสติให้คนดำเนินการด้านต่าง ๆ ด้วยความพอประมาณ ความมีเหตุมีผล และมีระบบ ภูมิคุ้มกันที่ดีเพื่อป้องกันผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ทั้งภายในและภายนอก ทั้งนี้ จะต้องอาศัยความรอบรู้ ความรอบคอบ และความระมัดระวังในการดำเนินงาน (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2542, หน้า 6-15)

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการให้ความหมายของชุมชนไว้แตกต่างกันออกไป ดังนี้

เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม 2538 นายแพทย์ชูชัย ศุภวงศ์ ได้สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์ นายแพทย์ประเวศ วะสี เรื่องความหมายของชุมชน คือ การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมี วัตถุประสงค์ร่วมกันในการรวมกลุ่ม มีอุดมคติ หรือความเชื่อในบางเรื่องร่วมกัน มีการ ติดต่อสื่อสาร การรวมกลุ่มกัน จะอยู่ห่างกันก็ได้ แต่ต้องมีความเอื้ออาทรต่อกัน ในเรื่อง ของจิตใจ ความรัก มิตรภาพ การเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ และการ ปฏิบัติบางสิ่งบางอย่าง จะเป็นเรื่องใดก็ได้ รวมทั้งต้องมีการจัดการ ลักษณะที่พบเห็น และเกิดขึ้นภายในชุมชน คือ (1) เกิดความสุข เป็นความสุขของคนที่อยู่ร่วมกัน เพราะมี ความเอื้ออาทร มีการช่วยเหลือกัน มีการสนับสนุนซึ่งกันและกัน ฉะนั้นสิ่งที่เกิดขึ้นใน ชุมชนคือ ความสุข และความอบอุ่น (2) มีประสิทธิภาพที่จะทำให้งานประสบ-

ความสำเร็จ และเป็นสิ่งที่ช่วยแก้ปัญหาได้ เช่น แก้ปัญหาความยากจนแก้ ปัญหาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร แก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม และแก้ปัญหาสังคม ฉะนั้นการที่จะทำให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อให้การทำงานประสบความสำเร็จ ต้องอาศัยความเป็นมิตรภาพ และความรัก (3) มีการจัดการ เมื่อมีองค์กรเกิดขึ้น มีคนรับผิดชอบ ก็ต้องมีการบริหารจัดการทรัพยากรที่อยู่ในองค์กรให้มีประสิทธิภาพ ซึ่งต้องบริหารจัดการให้มีการเรียนรู้ร่วมกัน มีการเชื่อมโยง เชื่อมต่อกันเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายขององค์กร (ชูชัย ศุภวงศ์ และยุวดี คาคการณ์ไกล, 2540, หน้า 6-9)

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการบางท่านที่เห็นว่าความหมายของชุมชนจะต้องเป็นการอาศัยอยู่กันเป็นกลุ่มทางสังคมในอาณาเขตบริเวณเดียวกัน มีครอบครัว อยู่กันเป็นหมู่บ้าน ตำบล หรือตามการแบ่งส่วนการปกครองของไทย เมื่ออยู่ร่วมกันเป็นชุมชนแล้วสิ่งที่ตามมาคือ เรื่องของความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน การติดต่อสื่อสาร และเรียนรู้ ความผูกพันเอื้ออาทรกันภายใต้บรรทัดฐาน และวัฒนธรรมเดียวกัน ร่วมมือ พึ่งพาอาศัยกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายร่วมกัน (สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 22) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่กล่าวไว้ว่าชุมชนต้องมีความสัมพันธ์กัน ในหลายรูปแบบ โดยไม่จำเป็นต้องเห็นหน้ากันก็ได้ แต่ต้องมีความเอื้อเพื่อต่อกัน และวางอยู่บนพื้นฐานของสิทธิ และประโยชน์ของส่วนรวมเป็นที่ตั้ง ความหมายที่ได้กล่าวมานี้มีแนวคิดไปในทิศทางเดียวกันกับการให้ความหมายของไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม ที่กล่าวว่าชุมชนมีลักษณะที่เป็นกลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตหรือการดำรงชีวิตที่เกี่ยวข้องกัน และแตกต่างจากที่กล่าวมาว่า ต้องมีการติดต่อสื่อสารเกี่ยวข้องกัน อย่างปกติต่อเนื่อง อันเนื่องมาจากการอยู่ในพื้นที่ มีอาชีพร่วมกัน หรือการประกอบกิจกรรมซึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน หรือการมีวัฒนธรรมความเชื่อ และความสนใจร่วมกัน (ชูชัย ศุภวงศ์ และยุวดี คาคการณ์ไกล, 2540, หน้า 161) จากการให้ความหมายนี้พอสรุปได้ว่าชุมชนต้องมีองค์ประกอบ คือ มีความสัมพันธ์ เป้าหมาย วัตถุประสงค์ การสื่อสาร และการมีสิทธิอยู่ในพื้นที่ หรือจะเรียกว่า การมีส่วนร่วมในการจัดการในเรื่องต่างของชุมชน เช่น สืบสานวัฒนธรรม ประเพณี โดยอยู่บนพื้นฐานของความเอื้อเพื่อต่อกัน

อย่างไรก็ตามก็มีนักวิชาการที่ให้ความหมายของชุมชนที่แตกต่างออกไป จากที่ได้กล่าวมา โดยให้ความหมายของชุมชนว่าต้องมีพัฒนาการ มีขั้นตอนในการเติบโตพัฒนา

มาเป็นชุมชน ทำให้มองชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้นในอีกแง่มุมหนึ่ง ธีรยุทธ บุญมี ให้คำจำกัดความของความเป็นชุมชนว่า สังคมหรือชุมชนจะเข้มแข็งได้นั้น จะต้องมีการปฏิบัติตามระดับชั้น สามารถแยกออกได้เป็น 4 ชั้น ดังนี้ ชั้นที่หนึ่ง คือ การเกิดจิตสำนึกระดับสังคมว่ามนุษย์ต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม ดำเนินวิถีชีวิตร่วมกัน ซึ่งแยกเป็นเมืองเล็ก ๆ หมู่บ้าน ตรอก ซอย ย่าน ในวิถีชีวิตแบบนี้ชุมชนจะควบคุมดูแลซึ่งกันและกันร่วมรับผิดชอบในปัญหาศีลธรรม คุณธรรมและอื่น ๆ ชั้นที่สอง คือ การเกิดกลุ่ม องค์กรทางเศรษฐกิจ สังคมต่าง ๆ ที่มีจิตสำนึกในการดูแลประโยชน์ซึ่งกันและกัน เช่น กลุ่มลักษณะสังคมสงเคราะห์ กลุ่มวิชาชีพ ภาคเอกชน และกลุ่มสื่อ ชั้นที่สาม คือ การก่อรูปของอุดมการณ์ร่วมของสังคม เมื่อจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคมสูงขึ้น กลุ่มต่าง ๆ มีมากขึ้น และเกิดอุดมการณ์ที่ยึดเหนี่ยวผูกพันกับสังคมให้เป็นสังคมที่เข้มแข็งและมีคุณธรรม ชั้นที่สี่ เมื่ออุดมการณ์แห่งสังคมเข้มแข็งตกผลึก เป็นเสมือนสถาบันที่ทุกคนยอมรับเป็นกฎเกณฑ์ของชุมชนหรือสังคม เป็นแรงขับเคลื่อนให้สังคมก้าวหน้าไปพร้อม ๆ กับกลุ่มองค์กรสังคมต่าง ๆ ก็จะมีวุฒิภาวะ มีบทบาทหน้าที่เป็นที่ยอมรับในบ้านเมืองอย่างกว้างขวาง (ชูชัย ศุภวงศ์ และยุวดี คาคการณ์ไกล, 2540, หน้า 154-157)

ที่ได้กล่าวมาข้างต้นในการให้ความหมายของชุมชนมีแนวคิดที่น่าสนใจอีกแนวคิดหนึ่ง คือ แนวคิดของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ที่มองว่าวัฒนธรรมสามัญสำนึก หรือวัฒนธรรมแนวราบของชุมชน หมู่บ้านเป็นสถาบันพื้นฐานของการพัฒนาชุมชนไทย นักคิดกลุ่มนี้ใช้เรียกกัน คือ บ้าน ที่หมายถึง ครอบครัวหลาย ๆ ครอบครัวที่รวมอยู่ในพื้นที่เดียวกันเป็นชุมชน และชุมชนมีขอบเขต มีวัฒนธรรมของชุมชนดำรงอยู่ การศึกษาแนวทางนี้มองว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นฐานในการพัฒนา เป็นการร่วมคิด ร่วมทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เป็นการเมืองเพื่อความสามัคคีมากกว่าการแข่งขัน เป็นการเมืองที่ระดมทรัพยากรในชุมชนมาใช้เพื่อชุมชน เพื่อให้คนและชุมชนพึ่งพาตนเองได้ ในระยะยาว ไม่ต้องพึ่งพาจากภายนอก แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธการช่วยเหลือจากสังคมภายนอก (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2548, หน้า 3-4)

กล่าวโดยสรุป นิยามความหมาย และคำจำกัดความของชุมชน ในทัศนะนักคิดนักวิชาการทำให้เห็นมุมมอง ความคิดเห็นที่แตกต่างกันในสาขาที่ใช้ศึกษาและนำมาให้ความหมายของแต่ละคน จึงพอสรุปได้ว่าความหมายชุมชนคือ จะต้องมียุคคนที่ยุคอาศัยอยู่

ร่วมกันในอาณาบริเวณ อาณาเขตที่แน่นอน มีความสัมพันธ์ติดต่อสื่อสาร เกื้อกูล เอื้ออาทร พึ่งพาอาศัยกัน และมีจิตสำนึกต่อสาธารณะ ต่อสังคมที่ตนอาศัยอยู่หรือชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่รอบ ๆ รู้จักหรือไม่รู้จักก็ตาม (ชูชัย สุภวงส์ และบุตรี คาคการณ์ไกล, 2540, หน้า 6-9)

ลักษณะของความเป็นชุมชน

กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณที่แน่นอน

ธรรมชาติของมนุษย์จะอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม เพื่อความปลอดภัยหรือประโยชน์ของสมาชิก (mutual benefit organizations) ประโยชน์ของสาธารณะ (public benefit organizations) สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันอย่างเอื้ออาทร มีการสื่อสาร โดยการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง เพื่อสร้างพลังในการขับเคลื่อนให้เกิดการพัฒนาที่เหมาะสมกับกลุ่ม และกระบวนการในการจัดการเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ร่วมกัน การรวมกลุ่มในลักษณะนี้ คือ กลุ่มทางสังคมที่อยู่อาศัยร่วมกันในลักษณะของ ครอบครัว ละแวกบ้าน หมู่บ้าน ตำบล หรือเรียกเป็นอย่างอื่น และมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน เช่น วัฒนธรรม และประเพณีที่สืบทอดปฏิบัติกันมา (สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 22) ดังนั้นสิ่งที่ “ชุมชน” ต้องมี คือ การติดต่อสื่อสาร การเรียนรู้ ความผูกพัน เอื้ออาทรกันภายใต้บรรทัดฐานและวัฒนธรรมเดียวกันภายในกลุ่ม มีความร่วมมือ พึ่งพาอาศัยกัน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายของกลุ่ม จึงต้องมีการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ขึ้น

การรวมกลุ่มอาจพิจารณาได้ในหลายมิติ ทั้งในรูปพื้นที่ รูปแบบของกิจกรรม ประเด็นความสนใจในปัญหาาร่วมกัน ซึ่งจำเป็นต้องวางอยู่บนพื้นฐานของความเมตตา ความเอื้ออาทร และความสามัคคี และที่สำคัญคือการมองหรือการรักษาประโยชน์ของกลุ่ม และประโยชน์ของสาธารณะ ดังนั้นการรวมกลุ่มจึงต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติร่วมกันอย่างต่อเนื่อง การถ่ายทอดออกไปสู่เยาวชน ต้องวางอยู่บนฐานคิดที่ว่ากลุ่มหรือชุมชนไม่สามารถยืนอยู่อย่างโดดเดี่ยว กล่าวคือ ต้องมีการติดต่อสื่อสารกับภายนอกในลักษณะต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันของผู้คนทั้งภายในและภายนอกกลุ่ม

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ
ห้องสมุดทางวิจัย
วันที่..... 12 มี.ค. 2556
เลขทะเบียน..... 209187
เลขเรียกหนังสือ.....

ความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอาศัยกัน

เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ของผู้คนที่หลากหลายบนฐานแห่งความเป็นชุมชน ที่มีความเอื้ออาทร และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน หากมองความสัมพันธ์แล้วจะเห็นว่า มีความหมายต่อการสื่อสาร การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ในลักษณะของสิ่งที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกัน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาชุมชน อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือเชื่อมโยงกับเครือข่ายภายนอกเข้าด้วยกัน เพื่อหนุนเสริมความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้น ช่องทางความสัมพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ ย่อมมีความหมายต่อการเรียนรู้ของชุมชน ที่นำไปสู่การพัฒนาที่ต่อเนื่อง และเป็น การเปิดรับข้อมูลจากภายนอก ในการปรับตัวของชุมชนให้ทันกับยุคสมัยได้อย่างเหมาะสม และเป็น การสร้างภูมิคุ้มกันให้กับชุมชน ความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีทำให้มีข้อมูลข่าวสารที่ไหลเข้า ออกในชุมชนอยู่ตลอดเวลา จึงมีหลายฝ่ายมีความเชื่อว่าชุมชนไม่สามารถที่จะพัฒนา หรือดำรงอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยว ฉะนั้นแล้วจึงจำเป็นที่จะต้องสร้างเครือข่ายให้เกิดขึ้น เพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ การแลกเปลี่ยนข้อมูลจากภายนอก เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันให้กับชุมชน และสามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับยุคสมัย หรือสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง เพื่อการดำรงชีวิตของชุมชน และการรักษาไว้ซึ่ง ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ เพื่อเป็นรากฐานในการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน

ฐานรากที่อยู่ในสังคมชนบทหรือชุมชนที่เราจะพบเห็นได้ตลอดเวลา ที่เราลงไป ที่ชุมชน คือ ปราชญ์ชาวบ้าน ที่ใช้ภูมิปัญญาในการรักษาขนบธรรมเนียม ประเพณี และ วัฒนธรรม เพื่อพัฒนาชุมชน อีกทั้งปราชญ์ชาวบ้านยังเป็นที่ปรึกษา ค่อยๆ ไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง การเชื่อมโยงกับชุมชนภายนอก และมีอิทธิพลต่อการปกครอง รวมไปถึงการพัฒนาชุมชน ลดปัญหาความขัดแย้ง แลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์และ สอดคล้องกับการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และแผนพัฒนาชุมชน

ปราชญ์ชาวบ้านจะมีอิทธิพลต่อการพัฒนาอย่างมาก ทั้งในรูปแบบของการเป็นผู้นำ และรูปแบบของการเป็นผู้ปฏิบัติ ภูมิปัญญาที่ได้กล่าวมานี้มีลักษณะของความจำเพาะกับท้องถิ่น ที่สั่งสมจากประสบการณ์ ฉะนั้นสิ่งที่ปราชญ์ชาวบ้านท้องถิ่นจึงมีลักษณะเฉพาะที่สอดคล้องกับท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งอาจจะเอาไปใช้กับท้องถิ่นอื่น ได้ไม่ดี จึงมีการสนับสนุนให้มีการเชื่อมโยงภูมิปัญญาระหว่างชุมชนเพื่อบูรณาการปรับใช้ตามสภาพแวดล้อม บริบทของชุมชน

ความเกื้อกูลและเอื้ออาทรต่อกัน

สังคมไทยต้องประสบกับภาวะที่สังคมเรียกว่า โลกาภิวัตน์ จนทำให้ชุมชนต้องมีการปรับตัวครั้งใหญ่ ทำให้เศรษฐกิจของประเทศอยู่ในภาวะที่เรียกว่าฟองสบู่แตก ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ที่เกิดผลกระทบกับสังคมไทยอย่างมาก แต่กระนั้นก็ดี ก็มีหน้าที่ทำให้ชุมชนต้องมีการปรับตัวอย่างมากในการปรับหลาย ๆ อย่างให้เข้ากับสภาวะที่เปลี่ยนแปลงไป นี่คงเป็นบทเรียนสำคัญที่ทำให้ชุมชนต้องมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ สร้างความสัมพันธ์กันเป็นเครือข่ายให้มากขึ้น เพื่อสร้างความเข้มแข็ง และเป็นภูมิคุ้มกันให้กับชุมชน การพัฒนาให้อยู่ร่วมสมัยได้อย่างสมดุล โดยไม่ทิ้งสิ่งที่เป็นรากฐานของตนเอง เหตุที่ยกเหตุการณ์นี้ขึ้นมาเพราะว่า เป็นสิ่งที่สังคมไทยได้รับผลกระทบจากการพัฒนาที่ไม่ได้วางอยู่บนรากฐานหรือพื้นฐานของคนส่วนใหญ่ภายในประเทศ จึงทำให้ต้องเกิดภาวะการณ์เช่นนั้น

อย่างไรก็ตาม สังคมชนบทไทยเป็นสังคมระบบเครือญาติ ที่มีการพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชน ระหว่างญาติ เพื่อน และคนที่รู้จัก หรือเคยช่วยเหลือ ทั้งในด้านความเป็นอยู่พื้นฐาน การทำมาหากิน การช่วยเหลือคนที่มีความเดือดร้อน กล่าวคือสังคมชนบทมีระบบเครือญาติที่เข้มแข็ง มีการช่วยเหลือกันในการจัดงานต่าง ๆ เช่น งานสมรส งานบวช งานศพ ฯลฯ ทำให้มีการสนิทสนม หรือรู้จักผ่านเครือญาติของตน ซึ่งที่พบเห็นได้ชัดเจน คือ การช่วยเหลือ (การมีจิตสำนึกต่อเพื่อนบ้าน หรือจิตสำนึกต่อสาธารณะ) เกื้อกูล เอื้อเพื่อต่อกัน ซึ่งชุมชนชนบทจะมีวัดเป็นศูนย์กลางเหมือนกับเป็นศูนย์ช่วยเหลือ เบื้องต้น หรือสถานที่ปรึกษาหารือร่วมกัน เหตุการณ์เหล่านี้เมื่อลงไปภายในชุมชนจะพบเห็นได้ง่าย ชุมชนบางแห่งจะช่วยเหลือกันโดยไม่ใช้เงิน จะใช้วิธีเอาแรง สิ่งที่ได้กล่าวมานี้เป็นสิ่งที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ แม้ว่าภาวะเศรษฐกิจของประเทศจะเข้าขั้นวิกฤตขนาดไหนก็ตาม ผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชนก็เป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น แต่โดยภาพรวมแล้ว สังคมชนบทของไทยก็ยังดำรงอยู่ได้ด้วยการเกื้อกูล การช่วยเหลือ การรวมกลุ่มที่เข้มแข็ง ที่มีระบบเครือญาติเป็นสิ่งที่ผูกโยงกันไว้ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้เป็นเหมือนฐานรากของชุมชนไทย

จิตสำนึกสาธารณะ

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ หมายความว่า การใช้สิ่งที่มีอยู่ภายในชุมชน ไม่ว่าจะ เป็นทรัพยากรบุคคล ทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรด้านอื่น ๆ เป็นเครื่องมือให้คน ในชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และปฏิบัติจากความต้องการของชุมชน ทำให้ชุมชน เกิดความรู้สึกว่าได้รับประโยชน์กับสิ่งเกิดขึ้น และมองเห็นประโยชน์ของสาธารณะเป็น หลัก มากกว่าที่จะมองว่าประโยชน์ ความสะดวกของตนเองเป็นหลัก ฉะนั้นการสร้าง กระบวนการเรียนรู้ เป็นการสร้างพื้นฐานของการมีส่วนร่วม ที่ทำให้คนในชุมชนรู้สึกว่า ตนเองมีประโยชน์ต่อชุมชน มองเห็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับชุมชนเป็นสิ่งที่เกี่ยวพันหรือมี ผลกระทบกับวิถีชีวิต และวัฒนธรรมการดำรงชีวิตของตน

วิถีชีวิตของชุมชนเป็นระบบที่เกิดขึ้นท่ามกลางความความสัมพันธ์ เอื้อเพื่อ เกื้อกูลต่อกันของคนในชุมชน กล่าวคือ ในเบื้องต้นจะเป็นการคิดถึงเครือข่ายของตนเอง ไม่ว่าจะ เป็น พี่ น้อง ลูกป้า น้า อา เมื่อตนเองอยู่กันได้อย่างมีความสุขก็จะให้ความช่วยเหลือ กลุ่มคนที่อยู่นอกเครือข่ายของตน นี่เป็นจุดเริ่มต้นของการมีจิตสำนึกต่อคนในชุมชน เดียวกัน ซึ่งเกิดขึ้นมาจากระบบย่อยของสังคม ที่เราเรียกกันว่า ระบบครอบครัว ระบบ เครือญาติ สิ่งที่ได้กล่าวมา เป็นระบบพื้นฐานของการมีจิตสำนึกต่อสาธารณะ ที่ต้องดูแล สังคมที่ตนอยู่ สนใจต่อปัญหาที่เกิดขึ้นหรือจะเกิดขึ้น การมีจิตสำนึกนี้ไม่ใช่เกิดจากการ บังคับหรือแต่งตั้งกันขึ้นมา แต่เป็นจิตสำนึกที่เกิดขึ้นจากคนในชุมชนเอง ที่อยากจะ ช่วยเหลือให้ชุมชนพึ่งพาตนเอง มีจิตใจใฝ่รู้ มีความสามารถในการประยุกต์สิ่งที่มีอยู่ หรือสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ให้เหมาะสมสอดคล้องกับวัฒนธรรมความเป็นอยู่ และสร้าง กระบวนการเรียนรู้ ให้เท่าทันกับโลกภายนอก

การสร้างชุมชนให้เข้มแข็งนั้นต้องเกิดจากการเรียนรู้ตามรูปแบบชีวิต วิถีของ ชุมชนเอง ส่วนแนวคิด เทคโนโลยี หรือสิ่งต่างที่เกิดจากภายนอกชุมชนเป็นเพียง องค์กรประกอบ หรือเป็นตัวหนุนเสริมให้ชุมชน สามารถพัฒนาได้ตามแนวทางชุมชน ไม่ว่าจะ เป็นแนวคิดวิถีชุมชน เศรษฐกิจพอเพียง การพัฒนาที่ยั่งยืน ชุมชนเข้มแข็ง ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการพึ่งพาตนเอง องค์ความรู้เหล่านี้เป็นเพียงแนวทางที่ชุมชน ใช้ยึดถือหรือนำมาประยุกต์ใช้ให้เข้ากับภูมิปัญญา วัฒนธรรมการดำรงชีวิตของชุมชน เท่านั้น แต่ที่สำคัญในการพัฒนาชุมชน คือ รากเหง้าหรือฐานรากของชุมชนเองหรือ

ที่เราเรียกว่าวิถีชุมชน ฉะนั้นสิ่งที่ได้กล่าวต่อไปนี้เป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งเท่านั้นที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ และสามารถพึ่งพาตนเองได้

ปัจจัย และเงื่อนไขที่ส่งเสริมให้ชุมชนเข้มแข็ง

ปัจจัย และเงื่อนไขที่ส่งเสริมให้ชุมชนเข้มแข็ง สามารถแบ่งออกได้ดังนี้

องค์ประกอบของชุมชน

การเกิดของชุมชนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาด้วยลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น หรือตามลักษณะของสภาพแวดล้อมนั้น ๆ เมื่อเกิดชุมชนขึ้นมาแล้วก็เป็นเรื่องของการมองว่าจะทำอย่างไรให้ชุมชนนั้นดำรงอยู่ได้กับสภาวะแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยไป ฉะนั้นการที่จะทำให้ชุมชนดำรงอยู่และเข้มแข็งได้นั้นจำเป็นที่จะต้องมีความช่วยเหลือเสริม แต่ไม่ได้หมายความว่าทุกชุมชนจะต้องมีองค์ประกอบที่เหมือนกัน ในแต่ละแห่งอาจมีรูปแบบองค์ประกอบ ปัจจัย และเงื่อนไขแตกต่างกันออกไป ตามแต่ละพื้นที่

สนธยา พลศรี ได้รวบรวมและนำเสนอนิยามการพัฒนา การส่งเสริมให้ชุมชนเข้มแข็งไว้อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ การทำให้ชุมชนมีจิตสำนึกร่วมกัน มารวมตัวกันในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนในการกระทำบางอย่าง ด้วยความรักและความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการ ให้เกิดความรู้สึกร่วมกัน เพื่อประโยชน์สาธารณะ การรวมตัวกัน อาจจะเป็นกลุ่มเล็ก ๆ การกระจัดกระจายกันก็ได้ แต่สามารถที่จะติดต่อสื่อสารกันได้จนกลายเป็นองค์กร (community organization) และเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายย่อย ๆ ขึ้น (community network) ทำให้เกิดโครงสร้างทางสังคมแนวใหม่ที่มีความสัมพันธ์กันในแนวราบที่เท่าเทียมกัน ซึ่งเมื่อประสานกัน โครงสร้างที่มีความสัมพันธ์ในแนวตั้งด้วยความสมานฉันท์แล้วก็จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง (civil community) มีลักษณะสำคัญ ดังนี้ (1) มีจิตสำนึกชุมชน (community consciousness) (2) มีจิตวิญญาณชุมชน (community spirituality) (3) เป็นชุมชนเรียนรู้ (community learning) (4) มีองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง (5) มีการจัดการชุมชนที่ดี (community management) (6) มีเครือข่ายชุมชน

(7) มีภาวะผู้นำชุมชน (community leadership) (8) เป็นชุมชนที่พึ่งตนเองได้ (9) เป็นชุมชนสงบสุข (10) เป็นการพัฒนาแบบยั่งยืน (สนธยา พลศรี, 2545, หน้า 54-56)

จะเห็นว่าการทำให้ชุมชนเข้มแข็งต้องอาศัยปัจจัย และองค์ประกอบที่หลากหลาย ในการสร้าง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยและเงื่อนไขในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามพิทยาพงศ์ ได้วิเคราะห์ว่าสิ่งที่ส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็ง มีองค์ประกอบ ดังนี้

1. โครงสร้างทางสังคมแบบแนวนอน หมายถึง สัมพันธภาพทางอำนาจในชุมชน ที่เท่าเทียมกัน เช่น อำนาจในการเข้าถึงทรัพยากร โอกาสที่คนในชุมชนมีสิทธิที่ไม่แตกต่างกัน เงื่อนไขนี้เป็นปัจจัยให้เกิดความรัก ความสามัคคี ก่อให้เกิดความร่วมมือ และการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนอย่างกว้างขวาง

2. ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง ซึ่งแบ่งออกเป็นสามด้าน คือ การผลิต การบริโภค และนำส่วนที่เหลือเพียงพอสำหรับชุมชน ไปขายข้างนอก ที่ไม่เสียค่าขนส่งมากเกินไป เกินต้นทุน ประชาชนมีสิทธิ มีอำนาจเข้าถึงการจัดการทรัพยากร และมีรูปแบบการผลิตที่สนองสอดคล้องกับภูมิปัญญาชุมชนและตรงความต้องการของคนในชุมชนเป็นหลัก และที่สำคัญคือ ต้องเชื่อมโยงกับระบบนิเวศ ประการที่สองการบริโภค เน้นการพออยู่พอกิน ไม่ทำลายธรรมชาติ ไม่สะสมมากเกินไป มีการกระจายส่วนเกินสู่สังคม ในรูปการแบ่งปัน ทำบุญ ชำระภาษี

3. ค่านิยมจากศาสนา หรืออุดมการณ์ในการใช้ชีวิตความเชื่อในเรื่องกรรม การเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติในฐานะเป็นจิตวิญญาณ เอื้อให้เกิดการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติที่คำนึงถึงคนรุ่นต่อไป หรือที่เรียกว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน

4. กระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำรงชีวิต กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน การสืบสานภูมิปัญญาดั้งเดิม จากครอบครัว วัด โดยการสังเกต ฟัง ถาม ทดลองทำ และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเป็นการเรียนรู้ที่นำมาปฏิบัติจริง

5. กลุ่มผู้นำตามธรรมชาติ ผู้นำตามธรรมชาติในชุมชนเกิดได้หลายเงื่อนไข เช่น การประพฤติตนในกรอบของศีลธรรม การเป็นผู้ต่อสู้เพื่อชุมชน หรือเป็นผู้ทรงคุณความรู้ ชุมชนที่มีโครงสร้างทางสังคมในแนวนอน จะเกิดกลุ่มผู้นำตามธรรมชาติอย่าง

หลากหลายตามกิจกรรมที่เกิดขึ้น และมีการทำงานในรูปแบบการศึกษาหารือ และแสวงหาความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา

6. ระบบความสัมพันธ์เชิงสังคมที่แน่นแฟ้น สิ่งที่เห็นเป็นรูปธรรมคือการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน ซึ่งเปรียบเสมือนระบบความมั่นคงและสวัสดิการชุมชน สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดผ่านระบบครอบครัว เครือญาติ เพื่อนฝูง มีกฎเกณฑ์ แบบแผนการดำเนินชีวิตร่วมกัน

7. กลไกที่เอื้อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ การสื่อสารที่ต่อเนื่องตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นสถาน ที่พบปะของชุมชนในวิถีชีวิตและกิจกรรมต่าง ๆ หรือกระบวนการถ่ายทอด แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อรูปแบบต่าง ๆ ล้วนเป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ปรึกษาหารือกัน อันจะนำไปสู่การปรับตัวของชุมชนได้เหมาะสมกับสภาวะที่เกิดขึ้น (บุญนาค ติวกุล, 2543, หน้า 64-65)

อย่างไรก็ดี การพัฒนาชุมชนจำเป็นที่จะต้องคิดอยู่บนฐานรากของชุมชน ฉะนั้น สิ่งที่มีมองข้ามไม่ได้เลย คือ ปัจจัยภายในชุมชนที่เป็นสิ่งที่ทำให้ชุมชนพึ่งพาตนเองได้ เช่น การมีผู้นำชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถ และมีคุณธรรม โครงสร้างทางเศรษฐกิจของชุมชนที่มีการประกอบกิจกรรมทางการเกษตรหลายอย่าง โดยเฉพาะระบบการเกษตร แบบไร่นาสวนผสม โครงสร้างทางการเมือง คือ สถาบันชุมชน ที่มีบ้าน วัด โรงเรียนเป็น แหล่งสร้างความสามัคคี ความเข้มแข็ง และมีระบบการจัดการกับความขัดแย้งภายใน ชุมชน ซึ่งโดยภาพรวมแล้วจะเป็นการสร้างโครงสร้างทางสังคมขึ้นมาโดยกระบวนการ คือ กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน และความมีเอกภาพของชุมชน ส่วนปัจจัยที่มี อิทธิพลในบางกรณีคือปัจจัยภายนอก เช่น ภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ระบบตลาด นักการเมือง และกลุ่มอื่น ๆ (ปราณี หมอนทองแดง, 2534, หน้า 30) ปัจจัยและเงื่อนไขที่ ได้กล่าวถึงนี้เป็นเพียงบางส่วน หรือเป็นเพียงบางองค์ประกอบที่ใช้ศึกษาเท่านั้น ไม่จำเป็นว่าจะต้องยึดถือว่าต้องเข้าทุกปัจจัย ทุกเงื่อนไข เพราะแต่ละชุมชนมี ลักษณะเฉพาะของตนเอง อย่างเช่นงานวิจัยเรื่องป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการ พัฒนา เล่ม 1 ป่าฝนเขตร้อนกับภาพรวมของป่าชุมชนในประเทศไทย ได้ศึกษาไว้ ดังนี้

การดำรงอยู่ของชุมชนมิได้อยู่อย่างโดดเดี่ยวหากแต่ดำรงอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ กับสังคมภายนอก ทั้งกับชุมชนอื่น ๆ ในท้องถิ่น ตลอดจนเกี่ยวข้องกับรัฐ กลไกของ

ตลาด ดังนั้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมือง จึงทำให้ชุมชนต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบการพัฒนาของชุมชนอยู่ตลอดเวลา ชุมชนที่อนุรักษ์ป่าและนำไปสู่ชุมชนเข้มแข็งมีอยู่ 8 ประการ คือ

1. มีความเป็นชุมชนสูง มิได้หมายความว่าเพียงแต่การตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ร่วมกันเท่านั้น หากแต่ยังขึ้นอยู่กับรูปแบบและความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชน เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่แน่นแฟ้น หรือความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านที่ช่วยเหลือเกื้อกูลและเปลี่ยนแรงงานซึ่งกันและกัน สำนึกความเป็นชุมชน อาจสะท้อนออกมาในรูปแบบ ของความเชื่อ อุดมการณ์ และพิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือและปฏิบัติร่วมกัน เช่น พิธีกรรมเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีเช่นผีปู่ตา เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้ช่วยต่อยอดย้ำสำนึกความเป็นชุมชนให้มั่นคงและแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

2. มีทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่ใช้ได้หรือมีสภาพเพียงพอที่จะพลิกฟื้นให้คืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการผลิตในภาคการเกษตร ดังนั้น ลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่จะมีจิตสำนึกในการรักษาทรัพยากรจะต้องมีทรัพยากรเหล่านี้ในลักษณะที่ยังเอื้ออำนวยต่อการผลิตในภาคการเกษตรของชุมชน

3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านมีพื้นฐานเบื้องต้นมาจากการมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อการเกษตร และการผลิตผลผลิตจากป่าในชีวิตประจำวัน ดังนั้น การอนุรักษ์ป่าจึงเป็นการพิทักษ์ผลประโยชน์ร่วมกันของชุมชนเอาไว้นั่นเอง

4. มีจิตสำนึกในการรักษาป่า จิตสำนึกในการรักษาป่า มีความเข้มข้นและลึกซึ้งมากกว่าการมีผลประโยชน์ร่วมกันเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมถึงอุดมการณ์ ความเชื่อ และพิทักษ์สิทธิชุมชนและสิทธิทางธรรมชาติของความเป็นมนุษย์

4.1 จิตสำนึกในการรักษาป่า เกิดจากประเพณีความเชื่อ และการผลิตซ้ำของอุดมการณ์สืบทอดกันมา ป่าชุมชนมิได้เป็นเพียงพื้นที่ที่มีต้นไม้ขึ้นเท่านั้น หากแต่คือวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นป่าส่วนหนึ่งของการทำมาหากิน

4.2 จิตสำนึกในการรักษาป่า เกิดจากความจำเป็นในการป้องกันและรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน ความเชื่อมโยงระหว่างป่ากับระบบนิเวศและระบบการผลิต ส่งผลให้การรักษาป่าชุมชน คือ การรักษาชีวิต ความอยู่รอดและการสืบทอดของชุมชน

4.3 จิตสำนึกในการรักษาป่าเกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอกหรือการเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอกมักก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านอย่างรุนแรงจากชุมชน การรุกรานอาจแบ่งแยกออกได้เป็น 4 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ การต่อต้านการสัมปทานทำไม้ การต่อต้านโครงการของรัฐ การต่อต้านโครงการของรัฐจึงกลายเป็นพลังกระตุ้นอย่างมีนัยสำคัญให้เกิดจิตสำนึกในการรวมตัวกันของชาวบ้าน เพื่อต่อต้านการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอก และนำไปสู่แผนการใช้และการอนุรักษ์ทรัพยากรต่อไป การต่อต้านธุรกิจเอกชน เช่น การต่อต้านนายทุน การต่อต้านการให้สัมปทานปลูกสวนยูคาลิปตัส การแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง จิตสำนึกในการรักษาป่าเกิดจากปัญหาภัยแล้ง ความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลต่อการดำรงวิถีชีวิตและการผลิตทางการเกษตรได้ช่วยให้ชาวบ้านเริ่มตระหนักว่าหากปล่อยไว้ให้เหตุการณ์ยังคงเป็น ไปเช่นนี้จะมีผลกระทบต่อการใช้ชีวิของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

5. มีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง ทั้งผู้นำทางธรรมชาติและผู้นำที่เป็นทางการ ผู้นำที่มีความเข้มแข็งมีภูมิปัญญาสูง ผู้นำนอกจากจะสามารถควบคุมและรักษากฎระเบียบต่าง ๆ ของชุมชนได้แล้วยังต้องสามารถปรับใช้ภูมิปัญญาและจารีตประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับสภาพทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป คุณลักษณะของผู้นำชุมชนที่สำคัญ คือ การทำงานบนพื้นฐานของการรักษาผลประโยชน์ของชุมชนโดยส่วนร่วม

6. มีการจัดตั้งองค์กรประชาชน องค์กรประชาชนอาจเป็นองค์กรตามประเพณีหรือองค์กรทางการที่รัฐจัดตั้งขึ้นก็ได้ การทำงานขององค์กรชาวบ้านมักวางอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีตประเพณีและประสพการณ์ที่สั่งสม ถ่ายทอดสืบกันมาอีกทั้งยังต้องมีความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง และสามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนอันเป็นเงื่อนไขหลักให้เกิดการมีส่วนร่วมของชาวบ้านทั้งหมดในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน

7. มีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน

8. มีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม อาจจำแนกระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนออกเป็นประเด็นใหญ่ ๆ ได้ 3 ประเด็นคือ หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบการจัดการทรัพยากร

8.1 หลักการจัดการ ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนวางอยู่บนหลักการพื้นฐาน 4 ประการ คือ ประการแรก การยอมรับในจารีตประเพณีและสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ประการที่สอง การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิก และความ เป็นธรรมทางสังคม ประการที่สาม ความยั่งยืนของระบบการผลิตผลและความสมดุลของระบบนิเวศ ประการที่สี่ การมีส่วนร่วมของสมาชิกทั้งหมดของชุมชน

8.2 วิธีการจัดการ วิธีการจัดการป่าชุมชนอาจจำแนกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ ประการแรก มีการจำแนกประเภทของป่าออกเป็นประเภทต่าง เช่น ป่าอนุรักษ์หรือป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม ป่าใช้สอย ฯลฯ และทำการกำหนดขอบเขตของป่าชุมชน ประการที่สอง มีการร่างกฎเกณฑ์และแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิก ตลอดจนการกำหนด บทลงโทษ ประการที่สาม มีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกของชุมชนเป็นครั้งคราวเพื่อทบทวนกฎเกณฑ์และกติกาของชุมชน และมีการจัดตั้งองค์กร

8.3 รูปแบบการจัดการ รูปแบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนอาจมีรูปแบบที่แตกต่างหลากหลายออกไปตามแต่เงื่อนไขทางกายภาพและสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของแต่ละพื้นที่ อาจแบ่งรูปแบบการจัดการป่าชุมชนออกได้เป็น 3 ประเภท คือ

8.3.1 รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณี หมายถึง การนำเอาอุดมการณ์ ความเชื่อ และวิถีคิดตามประเพณีมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรและที่ดินของหมู่บ้าน เช่น ความเชื่อเรื่องผี และการยึดมั่นในวิถีคิด ว่าด้วยสิทธิชุมชน สิทธิการใช้และสิทธิตามธรรมชาติ เป็นต้น

8.3.2 รูปแบบการจัดการแบบประยุกต์ ในพื้นที่บางแห่งสิทธิชุมชนไม่ได้ รับการยอมรับหรือถูกละเมิด เช่น มีความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกสูง หรือพื้นที่ที่มีพลังกดดันต่อป่าค่อนข้างมาก เช่น มีการลักลอบตัดไม้หรือพื้นที่ที่ป่าเริ่ม

เสื่อมสภาพ ชาวบ้านอาจนำเอารูปแบบและวิธีการจัดการแบบอื่นมาประยุกต์ใช้ร่วมกับการจัดการตามจารีตประเพณี เช่น นิมนต์พระสงฆ์ทำพิธีบวชต้นไม้เพื่อกระตุ้นจิตสำนึกในการรักษาป่าของชุมชนและเพื่อระงับยับยั้งขบวนการลักลอบตัดไม้จากภายนอก

8.3.3 รูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมืองในบริบทของการแย่งชิงทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชุมชนกับรัฐและนายทุน บางครั้งรูปแบบการจัดการทรัพยากรถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นขบวนการต่อสู้เพื่อพิทักษ์สิทธิของชุมชนและต่อต้านนโยบายของรัฐ (เสนห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ, 2536, หน้า 174-185)

แม้ว่าจะมีการมองว่าชุมชนจะเข้มแข็งต้องมีองค์ประกอบ ปัจจัย และเงื่อนไขต่าง ๆ แต่ก็มึนนักวิชาการบางท่านเสนอว่าชุมชนจะเข้มแข็ง และสามารถพึ่งพาตนเองได้ ต้องดำเนินการในลักษณะของแนวคิดชุมชนชาติไทย เป็นหลักการผสมผสาน หลักคิดที่หลากหลายที่วางอยู่บนฐานภูมิปัญญา รากเหง้าของชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติ โดยเอาชุมชนเป็นฐานในการสร้างระบบเศรษฐกิจใหม่ที่เหมาะสมกับชุมชน (พิทยา ว่องกุล, 2542) ซึ่งมีหลักการ 4 ประการ ดังนี้

1. อธิปไตยในทางเศรษฐกิจ ชุมชนสามารถรวมตัวกันพัฒนาเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง ธุรกิจชุมชน อุตสาหกรรมชุมชน องค์กรเงินทุนชุมชน เป็นโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่อิสระปราศจากการครอบงำของเศรษฐกิจภายนอก และอิทธิพลอื่น ๆ

2. อธิปไตยในการปกครองตนเอง ไม่ว่าจะมาจากการเลือกตั้ง การจัดตั้งองค์กรชาวบ้าน หรือองค์กรชุมชนที่รวมตัวตามธรรมชาติ ซึ่งองค์กรชุมชนควรมีสืทธิอำนาจในการปกครองตนเองหรือดำเนินการพัฒนาชุมชนโดยไม่ต้องปฏิบัติตามนโยบายส่วนกลางในทุกรณี

3. อธิปไตยในความเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรด้านอื่น รัฐไม่ควรถือว่าทรัพยากรเป็นของแผ่นดิน รัฐไม่อาจให้สัมปทาน จัดสรรที่ทำกิน หรืออนุมัติโครงการขนาดใหญ่ได้ถ้าหากไม่ได้รับความเห็นชอบจากชุมชน

4. อธิปไตยในการตัดสินใจ ประสานงานและรักษาผลประโยชน์ของชุมชนต่อบุคคลภายนอก ชุมชนอื่น หน่วยงานราชการ ซึ่งทุกฝ่ายต้องเคารพวิถีชีวิตการดำรงอยู่ตามรูปแบบเฉพาะของแต่ละชุมชน (พิทยา ว่องกุล, 2542, หน้า 40-41)

วัฒนธรรม

มีรากศัพท์มาจาก Cultura ในภาษาลาตินมีความหมายว่า การเพาะปลูกและบำรุง ให้เจริญงอกงาม (พวงผกา ประเสริฐศิลป์, 2541, หน้า 1) การนำคำนี้มาใช้ในประเทศไทย เริ่มต้นจาก พระมหาพลูแห่งวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ได้ทดลองใช้คำว่า ภูมิธรรม เพื่อแปลคำว่า Culture ในภาษาอังกฤษ ซึ่งหลักฐานได้มาจากปฐกถา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพในปี พ.ศ. 2474 ต่อมาในปี พ.ศ. 2475 ปรากฏว่า พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ขณะทรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าวรรณไวทยากรเป็นผู้ทรงใช้คำว่า วัฒนธรรม และเข้าใจกันว่าทรงบัญญัติศัพท์ดังกล่าว วัฒนธรรม สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ความหมายใหญ่ได้ ดังนี้ (บรรพต วีระสัย, 2550, หน้า 55-56)

ความหมายตามรากศัพท์เดิม วัฒนธรรม หมายถึง สิ่งดีงาม สิ่งที่ได้รับการปรุงแต่ง ให้ดีแล้ว หรือสิ่งที่ได้รับการยอมรับและการยกย่องมาเป็นเวลานาน ซึ่งมาจากคำว่า วัฒนธรรม หรือ พัฒนะ ซึ่งแปลว่า เจริญ และตรงข้ามกับคำว่าความเสื่อม วัฒนธรรม จึงตรงข้ามกับ หายนะธรรม (decadence) ซึ่งเป็นการประพุดิอันนำไปสู่ความเสื่อม หายนะธรรมเป็นการเจริญลง (บรรพต วีระสัย, 2550, หน้า 55-56) ด้านพวงผกา ประเสริฐศิลป์ กล่าวว่า วัฒนธรรม เป็นคำที่เกิดจากการรวมคำสองคำ ในลักษณะสมาสเข้าด้วยกัน คือ “วัฒนธรรม” หรือ “วัฒนาศาสตร์” แปลว่า ความเจริญงอกงาม รุ่งเรือง ก้าวหน้า และคำว่า “ธรรม” แปลว่า การกระทำหรือข้อที่ควรปฏิบัติ เช่น เบญจศีล แปลว่า ข้อห้าม เบญจธรรม แปลว่า ข้อปฏิบัติ เขาได้สรุปว่า วัฒนธรรม ตามความหมายของคำในภาษาไทยจึงหมายถึง ข้อที่กำหนดให้มนุษย์ปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความเจริญงอกงาม ทั้งทางด้านกาย วาจา ใจ ไปพร้อมกันทั้งหมดจะมีอย่างเดียวกันไม่ได้ (พวงผกา ประเสริฐศิลป์, 2541, หน้า 1)

ความหมายที่สอง วัฒนธรรม ได้แก่ ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ วิถีชีวิตของแต่ละสังคม ซึ่งเกิดขึ้นเพื่อสนองความจำเป็นในการอยู่รอดในการสืบต่อของความเป็นมนุษย์ และในการจัดระเบียบสังคม อธิบายแยกออกเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้ ประการแรก ความจำเป็นในการอยู่รอด ประการที่สอง การจัดระเบียบสังคม ความหมายนี้ยังหมายถึง การมีความสัมพันธ์ต่อกันในฐานะเครือญาติ (kinship) การมีความสัมพันธ์กับแบบศักดิ์นา

(feudal ties) ประการที่สาม วิถีแห่งพฤติกรรมที่เกิดขึ้นเพราะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ (บรรพต วีระสัย, 2550, หน้า 61)

วัฒนธรรม หากจะพิจารณาความหมายในเชิงชีวิตวัฒนธรรมแล้ว น่าจะถือได้ว่าเป็นองค์รวมของวิถีคิด คุณค่า และอุดมการณ์ของสังคม ที่มนุษย์สร้างสรรค์และสั่งสมขึ้นมา เพื่อแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์และการปรับตัวกับสังคมและธรรมชาติ ซึ่งมีความหลากหลายซับซ้อนแตกต่างกันออกไปในแต่ละท้องถิ่น วัฒนธรรมดังกล่าวข้างต้นจะมีพลังการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา มีการปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามสถานะแวดล้อมอยู่เสมอ (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2538, หน้า 35) และมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจสิน พฤติกรรมดังกล่าวรวมทั้งทัศนคติค่านิยม ความรู้ และบรรดาวัตถุทั้งหลาย พฤติกรรมและสิ่งทั้งหลายดังกล่าวมาแล้วมีการรับและมีการส่งทอดต่อไปยังบรรดาสมาชิกแห่งสังคม (บรรพต วีระสัย, 2550, หน้า 61) เพราะไม่มีวัฒนธรรมใดอยู่อย่างโดดเดี่ยวแต่ต้องสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนหลายระดับตั้งแต่ท้องถิ่นจนถึงระดับโลก

หากมองอีกนัยหนึ่งวัฒนธรรม คือ ผลรวมของวิถีชีวิตไทย ซึ่งเป็นความเจริญงอกงามของสังคมเท่าที่มีมาและมีอยู่ในปัจจุบัน การพัฒนาด้วยวัฒนธรรมจึงหมายถึง การนำประสบการณ์ ความชัดเจน ภูมิธรรม และภูมิปัญญาที่สั่งสมสืบกันไว้ในสังคมของตน ออกมาใช้เป็นเครื่องมือในการเผชิญและสร้างสรรค์จัดทำสิ่งใหม่ ให้เข้ากันและบังเกิดเป็นคุณค่าอำนวยประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมอย่างยิ่ง การพัฒนาโดยมิติทางวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานสำคัญจึงนับเป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่จะนำไปสู่การพัฒนาอันมั่นคง (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2538, หน้า 46) ณรงค์ เสียงประชาได้สรุปความหมายของวัฒนธรรมในทัศนะของนักสังคมวิทยาว่า วิถีการดำเนินชีวิต กระสวนแห่งพฤติกรรม ความเชื่อ เครื่องมืออุปกรณ์ วิถีการกระทำทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งมนุษย์ได้มีส่วนร่วมในฐานะเป็นสมาชิกของสังคมและบรรดาผลงานทั้งหมดที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นตลอดจนความคิด ความรู้สิ่งต่าง ๆ วิถีแห่งการกระทำเหล่านี้เกิดจากการเรียนรู้การสร้างสมของมนุษย์และสามารถถ่ายทอดกันได้จากสังคมหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นต่อไป (ณรงค์ เสียงประชา, 2539, หน้า 4)

ความหมายที่สาม วัฒนธรรมตามนัยแห่งสังคมศาสตร์ วัฒนธรรม ตามนัยแห่งสังคมศาสตร์กินความถึงพฤติกรรมหรือทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ด้วยการสื่อสารต่อกันเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีหรือจารีต คือ มีการประพฤติปฏิบัติต่อกันมา และเป็นสถาบันทางสังคมต่าง ๆ เช่น สถาบันศาสนา การศึกษา การเมือง การอาชีพ และสถาบันการทหาร และพฤติกรรมที่เข้ารูปแบบ หรือมีลักษณะเป็นกระสวน (pattern) หมายถึง รูปแบบที่เกิดขึ้นจากการกระทำซ้ำ ๆ กัน (บรรพต วีระสัย, 2550, หน้า 56-60)

องค์ประกอบของวัฒนธรรมประกอบด้วย หนึ่ง วัฒนธรรมเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ สอง วัฒนธรรมเป็นรูปแบบหรือเป็นกระสวน แห่งพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ (pattern of learned behavior) สาม วัฒนธรรมได้แก่ผลผลิต ของพฤติกรรม ทักษะคติ (attitudes) ทักษะหรือทรรศนะ (opinion) ค่านิยมหรือคุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) องค์แห่งความรู้ (body of knowledge) ที่ วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่สมาชิกของสังคมยอมรับไว้หรือรู้สึกว่ามีส่วนเป็นเจ้าของไม่มากนักน้อย ห้า วัฒนธรรมมีการถูกส่งต่อหรือได้รับการถ่ายทอดและหก วัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นนิจ (บรรพต วีระสัย, 2550, หน้า 61-71) ซึ่งสอดคล้องกับการสำรวจค่านิยมวัฒนธรรมในเชิงองค์ประกอบ (component approach) โดยกาญจนา แก้วเทพ ดังนี้ (1) วัฒนธรรมคือระบบความรู้ ความคิด ความเข้าใจ ความเชื่อ (cognition/knowledge /belief system) (2) วัฒนธรรมคือระบบอารมณ์ความรู้สึก (affection structure of feeling) (3) วัฒนธรรมคือระบบการประพฤติปฏิบัติ (conation performance/traditions) (4) วัฒนธรรมคือระบบค่านิยม (value system) (5) วัฒนธรรมประกอบด้วย องค์ประกอบแบบทวิลักษณ์ 2 ส่วน คือ ส่วนที่มองเห็น (visible) และส่วนที่มองไม่เห็น (invisible) หรือประกอบด้วยส่วนที่เป็นเนื้อหาสาระ (content/substance/essence/meaning) และส่วนที่เป็นรูปแบบที่แสดงออก (form of expression) (กาญจนา แก้วเทพ, 2544, หน้า 17)

ณรงค์ เสียงประชาได้กล่าวถึงลักษณะของวัฒนธรรมต้องประกอบด้วย สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้น เพื่อเป็นสิ่งช่วยในการดำเนินชีวิต ทุกสิ่งทุกอย่าง ที่มีมนุษย์สร้างขึ้นล้วนเป็นวัฒนธรรม ประการที่สองเป็นผลรวมของหลายสิ่งหลายอย่าง (integrative) เช่น ความรู้ ความเชื่อ วิธีในการดำเนินชีวิต สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ประการที่สามมีลักษณะเป็นพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้มิใช่เกิดขึ้นเองโดยปราศจากการเรียนรู้มาก่อน และ

ลักษณะข้อนี้เองที่ทำให้มนุษย์แตกต่าง ๆ ไปจากสัตว์อื่น ประการที่สี่มีลักษณะเป็นมรดกแห่งสังคม เป็นผลของการถ่ายทอด และการเรียนรู้ เครื่องมือที่ใช้ในกระบวนการดังกล่าว ย่อมอาศัยการสื่อสารด้วยสัญลักษณ์ ประการที่ห้ามีลักษณะเป็น (super organic) หมายถึง สิ่งที่เป็นปรากฏการณ์อย่างเดียวกันในทางกายภาพหรือชีวภาพนั้น ประการที่หกเป็นวิถีชีวิต (way of life) หรือแผนดำเนินชีวิตของมนุษย์ ประการที่เจ็ดย่อมมีการเปลี่ยนแปลง (change) และการปรับตัว (adaptive) และประการที่แปด เป็นของส่วนรวม และต้องเป็นสิ่งที่สังคมยอมรับ ยึดถือปฏิบัติ (ณรงค์ เสียงประชา, 2539, หน้า 5-7)

จากที่ได้กล่าวถึงความหมายของวัฒนธรรมในเบื้องต้นพอสรุปได้ว่า วัฒนธรรมคือ วิถีคิด คุณค่า อุดมการณ์ของสังคม ที่มนุษย์สร้างสรรค์และสั่งสมขึ้นมา จากองค์ความรู้ ความเชื่อ จนเกิดเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ที่ได้รับการยอมรับและยึดถือปฏิบัติกันมา นอกจากนั้นจะต้องมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วยการสื่อสารการเรียนรู้ร่วมกันในท้องถิ่น ซึ่งจะมีความแตกต่างกันออกไปแต่ละท้องถิ่น และเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะแวดล้อมอยู่เสมอ

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรู้ของชาวบ้านในท้องถิ่น ซึ่งเรียนรู้มาจากพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้อง หรือผู้มีความรู้ใหม่ในหมู่บ้านของท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ได้มาจากประสบการณ์และความเฉลียวฉลาดของชาวบ้าน รวมทั้งความรู้ที่สั่งสมมาแต่บรรพบุรุษ สืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ระหว่างการสืบทอดมีการปรับประยุกต์และเปลี่ยนแปลงจนอาจเกิดเป็นความรู้ใหม่ตามสภาพการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ความรู้เหล่านี้สอนให้เด็กเคารพผู้ใหญ่ มีความกตัญญูรู้คุณพ่อแม่ และผู้มีพระคุณ มีความเอื้ออาทรต่อคนอื่น รู้จักช่วยเหลือ แบ่งปันให้แก่คนอื่น ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาเป็นความรู้ที่มีคุณธรรมสอนให้ความเป็นคนดี สอนให้คนเคารพธรรมชาติ รู้จักพึงพาอาศัยธรรมชาติโดยไม่ทำลาย ให้ความเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์และคนที่ล่วงลับไปแล้ว ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นความรู้เรื่องการทำมาหากิน เช่น การจับปลา การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ การทอผ้า การทำเครื่องมือต่าง ๆ นอกจากนั้น ยังมีศิลปะดนตรี การฟ้อนรำและการละเล่นต่าง ๆ

ภูมิปัญญาเหล่านี้เป็นความรู้ความสามารถที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์และถ่ายทอดมาให้เรา ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ที่ประกอบด้วยคุณธรรม ที่สอดคล้องกับการดำรงชีวิตของชาวบ้าน ไม่ได้แบ่งแยกเป็นส่วน ๆ หากแต่ทุกอย่างมีความสัมพันธ์ การทำมาหากิน การอยู่ร่วมกันในชุมชน การปฏิบัติศาสนา พิธีกรรมและประเพณี การใช้ความรู้ของชาวบ้านจึงเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบที่มีความสมดุลที่เคารพกันและกัน ไม่ทำร้ายทำลายกัน ทำให้ทุกฝ่ายทุกส่วนอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ ชุมชนดั้งเดิม จึงมีกฎเกณฑ์ของการอยู่ร่วมกัน มีคนเฒ่าคนแก่เป็นผู้นำ คอยให้คำแนะนำตักเตือน ตัดสิน และมีการลงโทษหากมีการละเมิด ชาวบ้านเคารพธรรมชาติรอบตัว ดินน้ำ ป่าเขา ข้าว แดด ลม ฝน โลก และจักรวาล (ศูนย์กลางความรู้แห่งชาติ, 2551)

เสรี พงศ์พิศและคณะ (2536, หน้า 146-147) กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่น ว่าเป็นการสะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ของชีวิตสังคมและในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นเวลานานและได้กล่าวต่อไปอีกว่า ภูมิปัญญา หมายถึง พื้นเพรากฐานความรู้ของชาวบ้าน หรือความรู้ของชาวบ้านที่ได้เรียนรู้จากประสบการณ์สืบต่อกันมา ทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตนเอง หรือทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรู้สะสมที่สืบต่อกันมา กล่าวอีกนัยหนึ่ง ภูมิปัญญา หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เองและนำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้าง ทั้งลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย กล่าวได้ว่าภูมิปัญญาเกิดจากการสะสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลายาวนาน มีลักษณะการเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขา ไม่แยกเป็นวิชา ๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้นวิชาที่เกี่ยวข้องกับการใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษา วัฒนธรรมนั้นจะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกันไปหมด

ดังนั้น จะเห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ความสำคัญของประสบการณ์ชีวิต ความจัดเจน กระบวนการเรียนรู้ หรือสุภาษิตที่ว่า “อาบน้ำร้อนมาก่อน” จึงทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความเคารพผู้อาวุโส หรือเรียกเป็นภาษาชาวบ้านว่า “ผู้เฒ่า ผู้แก่” เพราะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์มากกว่า แนวความคิดที่ว่าวัฒนธรรมพื้นบ้านและวัฒนธรรมท้องถิ่นเกิดจากการปรับรับและสนองตอบต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจนถึงจุดพอดี คนในชุมชน

ได้สร้างสมความรู้และประสบการณ์เกิดเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านและวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ถ่ายทอดกันจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ความพอดีและสอดคล้องของวัฒนธรรมพื้นบ้านและวิถีชาวบ้านต่อสภาพแวดล้อมจะคงอยู่จนกว่าจะมีวัฒนธรรมใหม่แปลกปลอมเข้ามาเมื่อวัฒนธรรมใหม่แพร่กระจายเข้ามาสมาชิกในสังคมก็จะตอบรับหรือปฏิเสธหรือปรับรับในลักษณะต่าง ๆ (อมรา พงศาพิชญ์, 2545, หน้า 35) การตื่นตัวของท้องถิ่นในเรื่องการทำให้เห็นถึงความสำคัญและคุณค่าของตนเองมีมากกว่าครึ่งศตวรรษเป็นผลพวงมาจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา เนื่องจากกระแสการพัฒนาผลักดันให้ชาวชนบทต้องปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจทุนนิยมเสรีอันมีกลไกซับซ้อนจากวิถีการผลิตเพื่อยังชีพโดยอิสระ ทำให้ชาวบ้านต้องเปลี่ยนการผลิตเพื่อขายโดยอำนาจการต่อรองเป็นของผู้ซื้อและกลไกตลาดที่เกี่ยวข้องกับความต้องการผลผลิตในต่างประเทศ และเกิดปัญหาต่าง ๆ จึงทำให้ท้องถิ่นกลับไปหาวิถีการดำรงชีวิตด้วยการพึ่งตนเอง (เอกวิทย์ ฌ กลาง, 2544, หน้า 31)

จากที่ได้เกิดปัญหาเกี่ยวกับการเข้าสู่เศรษฐกิจทุนนิยมเสรีทั้งในด้านหนี้สิน การผลิตเป็นจำนวนมากเพื่อขายจนเกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาทำให้ต้องมองย้อนกลับไปหาวิถีชีวิตดั้งเดิม เรียนรู้สิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่น ทำให้ท้องถิ่นเห็นคุณค่าของตนเอง โดยการนำความรู้ ความคิด ความเชื่อที่สั่งสมจากประสบการณ์ เพื่อใช้สำหรับการปรับประยุกต์และการดำรงชีพ สำหรับการพัฒนาระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมให้คงอยู่กับชุมชน เรียกว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นผลของการใช้ประสบการณ์ ในการปรับตัวให้เข้ากับสภาวะต่าง ๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้นตั้งถิ่นฐานอยู่ และได้แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับกลุ่ม ชุมชน และท้องถิ่นอื่น ๆ การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นอื่นมาประยุกต์ใช้กับชุมชนของตนเอง ฉะนั้น ภูมิปัญญาจึงมีทั้งภูมิปัญญาอันเกิดจากประสบการณ์ในพื้นที่ ภูมิปัญญาที่มาจากภายนอก และภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นใหม่หรือการกระทำซ้ำ ๆ เพื่อการแก้ปัญหาและการปรับตัวให้สอดคล้องกับความจำเป็นและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น (เอกวิทย์ ฌ กลาง, 2544, หน้า 42)

การปรับประยุกต์ความรู้ เทคโนโลยี และสิ่งต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตของแต่ละชุมชน นับได้ว่าเป็นความชาญฉลาดของคนในชุมชน จนมีคำกล่าวที่ว่า “ทำอย่างไรเราจึงจะนำเข้าเทคโนโลยี โดยไม่ทำลายวัฒนธรรมของตนเอง” กล่าวคือ

การฝึกฝนผู้ที่รู้จักวิธีสร้างและบำรุงรักษาเทคโนโลยีขนาดเล็กซึ่งเรียกว่าเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับท้องถิ่น อย่างเช่น ในลาดักหรือที่เรียกกันว่าทิเบตน้อย เทคโนโลยีที่เหมาะสมมีราคาถูกกว่า ส่งผลกระทบทางสังคมและสิ่งแวดล้อมน้อยกว่า และสามารถใช้งานได้จริง (เฮเลนา นอร์เบอร์ก-ฮอดจ์, 2545, หน้า 87) เนื่องจากวิถีชีวิตของชุมชนก่อให้เกิดการสั่งสมภูมิปัญญาของท้องถิ่น และรู้จักใช้ รู้จักจัดการทรัพยากรเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชนให้สอดคล้องกับวัฒนธรรม เพราะวิถีชีวิตการดำรงอยู่ของชุมชนกับทรัพยากรต้องไปด้วยกัน การใช้หรือการจัดการอย่างสิ้นเปลือง โดยไม่คำนึงถึงความมั่นคง ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ก็หมายความว่า เป็นการลดทอนทรัพยากรและชีวิตของตนเองด้วย ลักษณะที่สำคัญบางประการของภูมิปัญญา คือ (1) ลักษณะเฉพาะของชุมชน (2) มีความเชื่อมโยง สมดุลและบูรณาการ (3) มีความเคารพอาวุโส (เสรี พงศ์พิศ, 2536, หน้า 21) ประเด็นที่ได้กล่าวนี้เป็นลักษณะบางประการของภูมิปัญญาท้องถิ่น เท่านั้น

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง สิ่งที่ได้เรียนรู้สั่งสมมาจากประสบการณ์ ได้รับการยอมรับจากสังคมส่วนรวมและสืบทอดต่อกันมาจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง อีกทั้งต้องเป็นความรู้ที่มาจากรากฐานของชุมชนสามารถปรับประยุกต์ให้เข้ากับสภาวะแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงได้ และสามารถเชื่อมโยงจนให้เกิดความสมดุลกับชุมชน รวมทั้งการให้ความเคารพต่ออาวุโส ไม่มีการแบ่งแยกสาขาความรู้

อัตลักษณ์

ลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชนที่เกิดขึ้นนั้นมาจากการสั่งสมประสบการณ์การเรียนรู้แล้วพัฒนามาเป็นองค์ความรู้ จนเรียกว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีลักษณะสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอก หากพูดถึงการนำไปใช้ในท้องถิ่นอื่น อาจนำไปใช้ได้ไม่ดี หรือไม่เหมาะสมหากไม่มีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น ๆ มาปรับประยุกต์ เชื่อมโยงให้เกิดความสมดุลจนเป็นการบูรณาการหลาย ๆ อย่างให้สอดคล้องกับลักษณะเฉพาะ อัตลักษณ์หรือเอกลักษณ์ของชุมชนนั้น ๆ

ก่อนอื่นต้องมาทำความเข้าใจกับคำว่า “อัตลักษณ์” ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Identity” มีรากศัพท์มาจากภาษาละติน คือ Identitas เดิมใช้ Idem ซึ่งมีความหมายว่า เหมือนกัน (the same) อย่างไรก็ตาม โดยพื้นฐานทางภาษาอังกฤษแล้ว อัตลักษณ์ มีความหมายอยู่สองนัยยะด้วยกัน กล่าวคือ ความเหมือนและความเป็นลักษณะเฉพาะที่แตกต่างออกไป นั่นคือ การตีความหมายเหมือนกันบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ และการเปรียบเทียบกันระหว่างคนหรือสิ่งของในสองแง่มุมมอง คือ ความคล้ายคลึงและความแตกต่าง นอกจากนั้นแล้ว Jenkins ยังชี้ให้เห็นว่า อัตลักษณ์มิใช่สิ่งที่มีอยู่แล้วในตัวของมันเองหรือกำเนิดขึ้นมาพร้อมกับคนหรือสิ่งของ แต่เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นและมีลักษณะของความเป็นพลวัตอยู่ตลอดเวลา ซึ่งสอดคล้องกับการให้ความหมายของเบอร์เจอร์และลักแมนว่า อัตลักษณ์ถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางสังคม ครั้นเมื่อตกผลึกแล้วอาจจะมี ความคงที่ ปรับเปลี่ยน หรือแม้กระทั่งเปลี่ยนแปลงรูปแบบไป ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นหลัก กล่าวโดยอีกนัยหนึ่ง อัตลักษณ์ เป็นเรื่องของความเข้าใจและการรับรู้ที่เราเป็นใครและคนอื่นเป็นใคร นั่นคือ เป็นการประกอบกันขึ้นและดำรงอยู่ว่าเรารับรู้เกี่ยวกับตัวเองอย่างไร และคนอื่นรับรู้เราอย่างไร โดยมีกระบวนการทางสังคมในการสร้างสืบทอดอัตลักษณ์ ทั้งนี้ ย่อมขึ้นอยู่กับบริบทของความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีต่อคนหรือกลุ่มอื่น ๆ ด้วย อัตลักษณ์มีทั้งที่เป็นระดับปัจเจก (individual) และอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่ม (collective) อัตลักษณ์ระดับปัจเจกบุคคลหนึ่งอาจมีหลายอัตลักษณ์อยู่ในตัวเอง เช่น เพศสภาพ ชาติ กลุ่มชาติพันธุ์ ช่วงชั้นทางสังคม อาชีพ และศาสนา เป็นต้น ประการที่สองอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่มนั้นถูกสร้างขึ้นมาบนพื้นฐานของความเหมือนกันของกลุ่มนั้น ย่อมมีความแตกต่างกับกลุ่มอื่น มาเป็นตัวกำหนดความเป็นอัตลักษณ์เฉพาะของกลุ่มตนด้วย ฉะนั้น เมื่อพูดถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ จึงเป็นลักษณะอัตลักษณ์ร่วมของสมาชิกของกลุ่มคนในสังคมเดียวกัน ซึ่งแตกต่างออกไปจากกลุ่มอื่น ๆ (วิภาส ปรัชญาภรณ์, 2547, หน้า 32-34)

ฉลาตชาย รมิตานนท์ ได้อธิบายถึงความหมายของอัตลักษณ์หรือเอกลักษณ์ทางสังคม (social identity) หมายถึง สิ่งที่เราารู้สึกว่าเป็นเราหรือพวกเรา แตกต่างจากเขา พวกเขา หรือคนอื่น อัตลักษณ์ไม่จำเป็นต้องมีหนึ่งเดียว แต่อาจมีหลายอัตลักษณ์ที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นตัวเราพวกเรา อัตลักษณ์มิใช่สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่

ถูกสร้างขึ้นโดยสังคม (social construct) อัตลักษณ์จึงจำเป็นต้องมีกระบวนการสร้างความเหมือนระหว่าง พวกเรา หรือคนอื่น หรือกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ควบคู่กันไป เช่น อัตลักษณ์ของวัยรุ่นปัจจุบันกับวัยรุ่นในอดีต ก็จะมี ความแตกต่างกันไป เนื่องมาจากกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่แตกต่างกัน (วิภาส ปรัชญาภรณ์, 2547, หน้า 150-151) หากมองในแง่มุมนี้กระบวนการสร้างอัตลักษณ์เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ สลับซับซ้อน หลากหลายไม่หยุดนิ่ง และเปลี่ยนแปลงไปตามช่วงเวลา

ในหนังสือท้องถิ่นนิยมได้กล่าวถึง อัตลักษณ์ (identity) ว่าเป็นกระแสแนวคิด หรือปฏิบัติการท้องถิ่นนิยมใด ๆ ย่อมเป็นรูปแบบสำคัญอย่างหนึ่งของการก่อรูปและ ปรากฏตัวของอัตลักษณ์ทั้งในปัจเจกบุคคลและระดับกลุ่มหรือชุมชน เช่น อัตลักษณ์ทาง ชาติพันธุ์ หรืออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ เนื้อหาสำคัญของอัตลักษณ์ คือ จิตสำนึกส่วนตัวและจิตสำนึกส่วนร่วมในระดับสังคมที่เกิดจากการนิยามตัวเองว่า ตัวเอง คือใคร มีความเป็นมาอย่างไร แตกต่างจากคนอื่นกลุ่มอื่นหรือสังคมอื่นอย่างไร และจะใช้ อะไรเป็นเครื่องหมายในการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ดังกล่าว Thongchai Winichakul นำเสนอว่า การนิยาม การสร้างและการผลิตซ้ำของอัตลักษณ์อาจทำได้ 2 วิธี ได้แก่

1. การนิยามอัตลักษณ์ในทางบวก (positive identification) เป็นการนิยาม อัตลักษณ์หรือให้ความหมายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ชาติพันธุ์และสังคมวัฒนธรรมของ ตนเองหรือคนภายในสังคม โดยเฉพาะปัญญาชน สื่อมวลชน และหน่วยงานของรัฐ

2. การนิยามอัตลักษณ์ในทางลบ (negative identification) เป็นการสร้างนิยาม หรือสร้างอัตลักษณ์โดยคนอื่นหรือกลุ่มอื่น ซึ่งเป็นคนจากภายนอกชุมชน ทั้งที่เป็นศัตรู และพันธมิตร อัตลักษณ์ในแง่นี้เป็นการพิจารณาจากมุมมองของคนภายนอก อัตลักษณ์ที่ ได้จึงออกมาในทางลบเป็นส่วนใหญ่ ในรายงานการวิจัยชิ้นนี้ถือว่า แนวคิดและ ปฏิบัติการท้องถิ่นนิยมในรูปแบบต่าง ๆ มีความเกี่ยวข้องกับอัตลักษณ์ทั้งในทางบวกและ ทางลบอย่างใกล้ชิด (พัฒนา กิติอาษา, 2546, หน้า 11)

วิถีชุมชน

วิถีชุมชน (way of community) เป็นแนวทางสำหรับการดำเนินงานที่จะทำให้ชุมชนสามารถที่จะดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีความเข้าพระทัยอย่างลึกซึ้งในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ทรงเห็นว่า วิถีชีวิตของคนในชนบทแต่ก่อนผูกพันใกล้ชิด มีลักษณะการอยู่ร่วมกัน เกื้อกูล และประสานสอดคล้องกับธรรมชาติ วิถีชีวิตดังกล่าวจึงอุดมสมบูรณ์ ร่มเย็น และไม่เดือดร้อน ในขณะที่วิถีการดำรงชีวิตเกษตรกรรมสมัยใหม่ ก้าวร้าว คุกคามธรรมชาติมากเกินไป ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์หรือด้วยความมั่งง่าย จนกระทั่งธรรมชาติถูกทำลายลงอย่างไม่อาจฟื้นตัวได้อีก การดำรงชีวิตจึงเดือดร้อนยากลำบากมากขึ้นความสมดุลของระบบนิเวศน์และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ เป็นแก่นรากที่แท้จริงของวิถีแห่งการพึ่งตนเองของคนในชนบทแต่บางครั้งธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ ก็ถูกทำลายลงด้วยสิ่งที่เราเรียกกันว่า “การพัฒนา” (เสรี พงศ์พิศ , 2536, หน้า 21-35)

วิถีชุมชนที่เข้มแข็งจึงต้องมีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จัดการการผลิตที่ยั่งยืน ควบคุมได้ ผลิตเพื่อบริโภค เพื่อการกิน การใช้ การจัดการความเป็นชุมชนหรือการอยู่ร่วมกัน แบบมีกฎ กติกา รวมทั้งมีกระบวนการเลือกผู้นำที่เกิดจากชุมชนอย่างมีส่วนร่วม มีการจัดระบบกองทุน ระบบสวัสดิการชุมชน การกระจายฐานทรัพยากรที่เป็นธรรมชาติ และเท่าเทียม (วิทยาลัยการจัดการทางสังคม, 2549, หน้า 24) การจัดการความรู้ของชาวบ้านนั้น เป็นความรู้ที่สั่งสมมาจากประสบการณ์ที่มีพัฒนาการต่อเนื่องมาจากประวัติศาสตร์ แต่ที่ผ่านมามหาความรู้ของชุมชนถูกปิดกั้น ถูกลดทอนคุณค่าจากความรู้ภายนอก เมื่อมีเงื่อนไข โอกาส ทำให้เกิดการเรียนรู้ เลือกรับความรู้ใหม่มาเชื่อมต่อกับความรู้พื้นฐาน นำความรู้เดิมมาผสมความรู้ใหม่ ชาวบ้านก็จะสามารถจัดการตนเองได้สูงขึ้น ทุกครั้งที่ชุมชนสามารถพัฒนา ความรู้ตัวเองและสร้างความรู้ใหม่ขึ้นมา ชุมชนจะมีศักยภาพในการจัดการตนเองได้สูง

กรณีชุมชนแม่ทา ทำการเกษตรยั่งยืนควบคู่กับการพึ่งพาป่า โดยมีฐานออมทรัพย์เป็นฐานดั้งเดิมจนเกิดการขยายขยาย เกิดกลุ่มเกษตรยั่งยืน กลุ่มป่าชุมชน กลุ่มแม่บ้าน ผู้หญิง ตลาด รวมทั้งเยาวชน ที่แม่ทานั้นทำการเกษตรไร่สวนผสมผสาน ซึ่งเป็นจุดที่

สัมพันธ์กับป่า เป็นพืชพื้นเมือง พืชจากป่า ผักส่วนหนึ่งปลูกกินทั่วไป อีกส่วนหนึ่งนำพันธุ์จากป่า พันธุ์พื้นบ้านมาปลูก ชุมชนคูดอกว่าจะใช้อะไร อย่างไร มีการผสมผสานระหว่างความต้องการของตลาดผู้บริโภคในเมืองกับทุนภายใน เช่น ปลูกพืชพื้นเมืองรวมทั้งผลิตข้าวโพดอินทรีย์ส่งออกไปต่างประเทศ ขณะเดียวกันก็มีฐานระบบสวัสดิการจัดการการผลิต 90 กว่าครอบครัว ซึ่งถือว่าการจัดการแบบใหม่โดยผ่านระบบสหกรณ์ที่มีการทำงานการตลาดจนพัฒนามาเป็นองค์กร สหกรณ์การเกษตรยั่งยืนแม่ทาที่มีคนรุ่นใหม่เข้ามาทำงาน โดยมีคนรุ่นเก่าคอยหนุนเสริม ชุมชนบริหารสหกรณ์ ที่ตั้งขึ้นจากฐานความรู้เดิมของชุมชน ทำให้ชาวบ้านสามารถกำหนดการจัดการตนเองได้ เป็นอิสระและพัฒนาขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง (วิทยาลัยการจัดการทางสังคม, 2549, หน้า 114-115)

หลักคิด ปรัชญา หรือความรู้พื้นฐานของชาวบ้าน เป็นทางรอดของชุมชน ความมั่นคงของชุมชนและสังคม รวมทั้งเป็นทางรอดของโลกด้วย หลักปรัชญาที่ชาวบ้านสะท้อนนั้นเป็นเรื่องที่ใหญ่สำหรับสังคมชนบทไทย ชาวบ้านจะพูดอยู่เสมอว่า ต้องเคารพธรรมชาติ ดูแลธรรมชาติ อยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพราะพวกเขาเชื่อว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ดังนั้น ชาวบ้านจึงเคารพและมีวิถีชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ พื้นที่ชุมชนแม่ทาก็ดี ชุมชน โศกพะยอม และชุมชนลุ่มน้ำเจ้าพระยา ชุมชนพระยาบันลือ ล้วนอยู่ในระบบคิดที่ว่าระบบธรรมชาติต้องอยู่ในระบบหรือวิถีชีวิตของชุมชน (วิทยาลัยการจัดการทางสังคม, 2549, หน้า 117)

วิถีชีวิตของชุมชนในชนบทฐานทรัพยากรคือ ฐานที่มั่นในการพึ่งพาอาศัยของชาวบ้าน ชุมชนจะอยู่ได้หากพวกเขาเข้าถึงและสามารถจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนเอง อย่างเช่นกรณี ชุมชนแม่ทา จังหวัดเชียงใหม่ ชุมชน โศกพะยอม จังหวัดสตูล ซึ่งมีความแตกต่างกันในหลาย ๆ ด้าน อาทิ สภาพพื้นที่ ภาษาพูดกัน และวัฒนธรรม แต่ความแตกต่างเหล่านี้ไม่ได้ทำให้วิถีชีวิตของชุมชนแตกต่างกันเลย กล่าวคือ ชุมชนมีความต้องการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อบำรุงชีวิตเป็นเป้าหมายสำคัญ หากต่างก็เพียงรูปแบบในการจัดการทรัพยากรเท่านั้น (วิทยาลัยการจัดการทางสังคม, 2549, หน้า 55)

เป็นเรื่องที่น่าคิดเหมือนกันว่าสังคมที่ดำรงอยู่ด้วยตนเองมาเป็นเวลาช้านาน อยู่ได้ด้วยการทำงานของคนอื่นหรือไม่ แต่สิ่งที่สังคมไทยได้พิสูจน์แล้วว่าไม่จำเป็นที่จะต้องพึ่งพารัฐในทุกเรื่อง แต่ไม่ได้หมายความว่าไม่ต้องการความช่วยเหลือจากรัฐ กล่าวคือกรณี

แนวทางวิถีชีวิตของชุมชนไทย และดำรงอยู่ได้ด้วยการสะสมความรู้ ที่มีมาจากการประกอบอาชีพ ที่ได้สังเคราะห์มาเป็นภูมิปัญญาของตนเองหรือที่เรียกกันอยู่ทุกวันนี้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้สะสมขึ้นมาภายใต้สภาวะแวดล้อมเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรม เป็นอัตลักษณ์หรือเอกลักษณ์เฉพาะท้องถิ่น ซึ่งเราจะเห็นได้จากชุมชนแต่ละแห่งมีประเพณี ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตน อาทิ บุญประทายเป็นเปลือก เพื่อการสร้างกองทุนหมู่บ้านเกิดการประยุกต์ผ้าป่า เป็นผ้าป่าข้าว ผ้าป่าต้นไม้ ผ้าป่าหนังสือ พิธีบวชต้นไม้ สืบชะตาแม่น้ำ เพื่อรักษาป่าและต้นน้ำลำธาร ฯลฯ (เสรี พงศ์พิศ, 2536, หน้า 41) ประเพณีที่ได้กล่าวมานี้ล้วนเป็นการปรับประยุกต์ หรือปรับตัวให้เข้ากับการดำรงชีวิตในแต่ละยุคสมัย และแต่ละชุมชนเพื่อให้ชุมชนอยู่ร่วมกับภาวะของสังคมโลกที่เปลี่ยนแปลงไป จนเกิดเป็นวัฒนธรรมเฉพาะชุมชน

วิถีชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติเป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกัน เพราะการดำรงชีวิตของคนในชนบทนั้น ต่างก็พึ่งพาทรัพยากรจากธรรมชาติ หากมองอีกมุมหนึ่งทรัพยากรธรรมชาติก็ต้องพึ่งพาคนเช่นกัน เพื่อการดูแลรักษาให้เกิดความสมดุลของระบบนิเวศ คนกับป่าสามารถอยู่ร่วมกันได้ ภายใต้ข้อตกลงกติการ่วมกันของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยทรัพยากรที่ต้องอนุรักษ์และฟื้นฟู โดยการจัดการ การเรียนรู้ร่วมกัน เป็นการผสมผสานระหว่างวิธีการที่มีความละเอียดอ่อนของท้องถิ่น กับวิธีการทางวิทยาศาสตร์และกฎหมายตามลำดับขั้นตอน ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ที่ได้จากการอนุรักษ์และการฟื้นฟูร่วมกัน ส่วนพื้นที่ที่สามารถใช้ประโยชน์เป็นป่าชุมชน ที่ทำกิน ที่อยู่อาศัย เมื่อสามารถพิสูจน์เป็นสิทธิการใช้ประโยชน์มาก่อนกฎหมาย มีการใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืนต่อวิถีชีวิตและระบบนิเวศ กฎเกณฑ์ทางสังคมและวัฒนธรรมสามารถจัดการได้บนพื้นฐานของความชอบธรรม และความมั่นคงในการใช้ประโยชน์ของชุมชน ไม่สามารถเปลี่ยนไปเป็นของนายทุน

จะเห็นได้ว่า แนวคิดวิถีชุมชน เป็นการผสมผสาน เชื่อมโยง สิ่งที่มีอยู่ในชุมชนมาเป็นฐานในการกำหนดแผนพัฒนาชุมชน การเชื่อมโยงในเรื่องของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ และภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่น การเชื่อมโยงการสื่อสารกับภายนอกในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน ใพบูลย์ วัฒนศิริธรรมให้ ความหมายวิถีชุมชนว่า กลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตเกี่ยวพันกัน และมีการติดต่อสื่อสารเกี่ยวข้อง

กันอย่างปกติต่อเนื่อง อันเนื่องมาจากการอยู่ในพื้นที่ร่วมกันหรือการมีอาชีพร่วมกัน หรือ การประกอบกิจกรรมซึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน หรือการมีวัฒนธรรม ความเชื่อ หรือ ความสนใจร่วมกัน สังคมที่ประชาชนทั่วไปมีบทบาทสำคัญในการจัดการเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชาชน โดยอาศัยองค์กร กลไก กระบวนการ และกิจกรรมอัน หลากหลายที่ประชาชนจัดขึ้นหรือ ส่วนของสังคม ที่ไม่ใช่ภาครัฐ ซึ่งดำเนินการโดย มุ่งหวังผลกำไรเป็นสำคัญ (ชูชัย ศุภวงศ์ และยวดี คาคการณ์ไกล, 2540, หน้า 161-162)

ฉะนั้น การที่ชุมชนจะมีการดำรงชีวิตที่อยู่เย็นเป็นสุข ชุมชนเข้มแข็ง และมี แนวทางป้องกันสิ่งต่าง ๆ จากภายนอกได้นั้น ต้องเริ่มจากสิ่งที่มีอยู่ในชุมชนเป็น เครื่องมือ ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ภูมิปัญญา การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน และวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนที่สอดคล้องกับทรัพยากรของชุมชนมาปรับประยุกต์ให้ เข้ากับสถานะสังคมที่เปลี่ยนแปลง ถ้ากล่าวความหมายโดยรวมคือ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ เป็นตัวสร้างหรือตัวเสริมให้มีวิถีชุมชนที่เข้มแข็งได้ อย่างเช่น กรณีของเครือข่าย กระบวนการเรียนรู้ของคนอินแปงที่เชื่อมอดีตกับปัจจุบันเพื่อสานอนาคตสร้าง หลักประกันชีวิตให้ชุมชน (เสรี พงศ์พิศ, 2548, หน้า 53) จนทำให้ชุมชนอินแปงจัดการ ชีวิตให้สัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชนและรอบ ๆ ชุมชนได้อย่างเหมาะสมระหว่าง คนกับธรรมชาติ โดยไม่ต้องรอความช่วยเหลือจากภายนอก

การจัดการทรัพยากรป่าตามแนวทางวิถีชีวิตชุมชน

การจัดการทรัพยากรป่าของชุมชนในประเทศไทยเกิดขึ้นเพื่อสนองต่อความ ต้องการสำหรับใช้สอยและอาหารธรรมชาติจากป่าของชาวบ้าน องค์การอาหารและ เกษตรแห่งสหประชาชาติ (Food and Agriculture Organization FAO) สรุปไว้ว่า “ป่า” เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อชีวิต และผูกพันอย่างลึกซึ้งกับวัฒนธรรมประเพณีของคนในชนบท ประชากรส่วนใหญ่ในชนบทของไทยอยู่กับฐานเกษตรและทรัพยากร ชาวบ้านมากกว่า ร้อยละ 60 มีการพึ่งพาทรัพยากรจากป่า เช่น ไม้พื้นสำหรับเป็นเชื้อเพลิงในการประกอบ อาหาร เก็บหาพืชผักเป็นอาหาร และสมุนไพรเป็นยารักษาโรค และยังเป็นแหล่งสร้าง

รายได้จากการเก็บหาของป่าหรือใช้วัสดุจากป่ามาประดิษฐ์สิ่งของขายเป็นรายไดยังชีพของตนเอง (เพิ่มศักดิ์ มกรกริรมย์, 2548)

สิ่งที่น่าคิดก็คือว่า การจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนของประเทศไทยยังไม่ได้รับการยอมรับจากภาครัฐเท่าที่ควร เพราะยังมีแนวคิดที่คนบางกลุ่มยังโต้แย้งอยู่บนสมมุติฐานที่ว่า ป่าชุมชนเป็นป่าเศรษฐกิจที่ชาวบ้านมุ่งแต่จะใช้ประโยชน์จากป่า และคิดว่าการใช้ประโยชน์จากป่าทุกรูปแบบ สร้างความเสียหายต่อป่าไม้ สัตว์ ดินน้ำ ลำธารและสร้างความเสียหายความหลากหลายทางชีวภาพ รวมทั้ง ชุมชนตัวอย่างที่มีการจัดการทรัพยากร โดยชุมชนที่จะกล่าวถึงนี้ มีทั้งชุมชนที่จัดการป่าได้และประสบผลสำเร็จ และชุมชนที่จัดการป่าแล้วล้มเหลว จึงเป็นเรื่องที่น่าคิดว่าในความเป็นจริงชุมชนจัดการป่าได้จริงหรือไม่ และชุมชนใช้ประโยชน์จากป่าด้วยรูปแบบไหน ชุมชนที่อาศัยอยู่กับป่าทำให้ป่าเสียหายจริงหรือไม่

พรทิพย์ ดังคณานุกุลชัย (2541) ศึกษาเรื่อง *การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าอย่างยั่งยืน : กรณีศึกษาโครงการป่าชุมชนบ้านน้ำหრა อำเภอควนกาหลง จังหวัดสตูล* พบว่า ประชาชนส่วนใหญ่มีความรู้ ความเข้าใจ ในการดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับโครงการป่าชุมชนในหมู่บ้านเพื่อการจัดการทรัพยากรป่าที่ยั่งยืน มีความคาดหวังถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากการมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมของโครงการป่าชุมชนในหมู่บ้านอยู่ในเกณฑ์ระดับต่ำและผลการทดสอบ จะพบว่าปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรป่าอย่างยั่งยืน มีอยู่สี่ปัจจัยคือ การได้รับข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรป่า ความรู้ความเข้าใจในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ การเป็นสมาชิก และการคำนึงถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากการเข้าร่วมกิจกรรมโครงการ ส่วนปัจจัยที่ไม่มีความสัมพันธ์ คือ ระยะเวลาการอยู่อาศัยในหมู่บ้านและความเชื่อถือในตัวผู้นำ (พรทิพย์ ดังคณานุกุลชัย, 2541)

เผด็จ จำเพ็ง (2543) ศึกษาเรื่อง *การมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนศึกษากรณีหมู่บ้านศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน* พบว่า การมีส่วนร่วมในการจัดการป่าไม้ของชาวบ้านในพื้นที่จะมีการดูแลรักษาป่าโดยการมีจิตสำนึกต่อคนรุ่นหลังเพื่อที่คนรุ่นหลังได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนต่อทรัพยากรซึ่งสามารถรักษาป่าไว้ได้อย่างอุดมสมบูรณ์พร้อมทั้งสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ และเขามองว่าชาวบ้านดูแลได้

ดีกว่าเจ้าหน้าที่รัฐเป็นผู้ดูแล เพราะชาวบ้านมีความภูมิใจและหวงแหนเหมือนสมบัติของพวกเขาเอง ที่สำคัญไปกว่านั้นเพราะว่าชาวบ้านมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นจากการร่วมกันดูแลรักษาป่า ทั้งในด้านอาหาร ฟืน เป็นต้น (เผด็จ ขำเพ็ง, 2543, หน้า 5)

เหตุที่ต้องยกตัวอย่างชุมชนที่มีการจัดการทรัพยากรขึ้นมา เพื่อต้องการเปรียบเทียบให้เห็นว่าชุมชนมีความแตกต่างกันในสภาพทางภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ภูมิปัญญาและการมองในมิติของพื้นที่ ซึ่งจะเป็นการเชื่อมกับบริบท เงื่อนไขของพื้นที่ในระบบนิเวศ ดังจะเห็นได้จากงานวิจัยเรื่องสิทธิชุมชน ในทรัพยากรชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่กล่าวว่าป่าไทย-เขมร ป่าไทย-พม่า ความจริงแล้วเป็นป่าผืนเดียวกัน ลุ่มน้ำก็ลุ่มน้ำเดียวกัน ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ และเป็นฐานต้นทุนชีวิตเดียวกัน ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ความอยู่รอดปลอดภัยของป่าเมืองไทย ของชุมชนคนไทยก็เชื่อมโยงใกล้ชิดกับชุมชนที่อยู่ในประเทศเพื่อนบ้าน (สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 2548) จึงทำให้มองเห็นระบบนิเวศว่ามีความสัมพันธ์กับสังคม วัฒนธรรม และวิถีการดำรงชีวิตของมนุษย์

พระบรมราชาบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 พระราชทานในการทรงปิดการสัมมนา การพัฒนาเกษตรภาคเหนือ ณ สำนักงานการเกษตรภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่

เมื่อวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2534 ป่า 3 อย่างนี้มีประโยชน์ 4 อย่าง ... คือ ... ทำไม้ฟืน ไม้สร้างบ้าน หรือทำศิลปหัตถกรรมก็ได้ และก็ไม่ผล ... เพราะว่าป่า 3 อย่างนี้มีไม้ไว้ทำไม มีไว้สำหรับให้ประโยชน์ขึ้นมาและเมื่อเป็นประโยชน์ต่อราษฎร ราษฎรก็ไม่ไปตัดหรือใครจะไปตัดก็หวงแหนไว้ ... ที่ไหนที่เป็นป่าที่เรียบร้อยยังไม่โกรนราษฎรก็จะไม่ไปตัด เพราะรู้ ไปหลายแห่งแล้ว ถามว่าราษฎร ป่าตรงนั้นเป็นอย่างไร เขาบอกว่าป่าเก่า ป่ายังดี และก็ถามว่าจะไปตัดไหม เขาบอกว่าไม่ตัด ถ้าไปตัดเขาแ่ เขาเข้าใจ ถ้าไปตัดแล้วเขาจะแห้งแล้งและที่ดินจะทลายลงมา ถ้าเป็นที่ทำนา ก็จะเสียหาย ... ประชาชนแกลลลาด ประชาชนมีความรู้ ... เขามีความรู้ ... เขาทำงานมาหลายชั่วคนแล้ว ... ฉะนั้นถ้าเรามีป่า 3 อย่างนี้ ซึ่งมีประโยชน์ 4 อย่างที่สำคัญคือ รักษาอนุรักษ์ดินเป็นต้นน้ำลำธาร ชาวบ้านจะรักษาให้เราด้วยถ้าหากเราทำป่า 3 อย่างให้ชาวบ้านใช้ประโยชน์ ก็จะรักษาประโยชน์ เขาก็จะไม่ทำลาย

และใครจะมาทำลายเขาก็จะป้องกัน หมายความว่าชาวบ้านนั้นถ้าเราให้โอกาสเขามีอยู่กินพอสมควร ก็จะเป็นเจ้าหน้าที่ป่าไม้ให้เราเป็นจำนวนมาก ... เป็นผู้ดูแลป่า จะดูแลทั้งไม้ให้ใครมาตัด ดูแลถ้ามีไฟไหม้ป่า เขาก็จะช่วยกันดับ เช่น ที่อำเภอแม่แจ่ม ที่วัดจันทร์ (วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, 2536, หน้า 498-499)

พระบรมราชโองการที่ทรงชี้ทางออกให้ชุมชนมีสิทธิได้รับประโยชน์จากทรัพยากรป่า และชุมชนก็จะรักษาทรัพยากรป่าที่สร้างประโยชน์ให้เขา นี้ น่าจะเป็นทางออกที่ดี สำหรับการกระจายสิทธิในการจัดการทรัพยากรป่า ให้ชุมชนเป็นผู้มีสิทธิ มีอำนาจจัดการในสิ่งที่มีความผูกพันกับวิถีชีวิตของตนเอง

การพึ่งพาตนเองของชุมชน

การพัฒนาที่มุ่งสู่การพึ่งพาตนเองของชุมชน เป็นแนวทางที่รัฐ นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญ ให้ความสำคัญหลังจากในช่วงที่ผ่านมาการดำเนินการหรือการจัดการในด้านต่าง ๆ รัฐเป็นผู้ดำเนินการหลัก ซึ่งได้สะท้อนให้เห็นว่าเป็นการจัดการที่ไม่มีประสิทธิภาพ ดังนั้น ชุมชนจะพึ่งพาตนเองได้จะต้องให้ชุมชนมีการรวมตัวกัน สมาชิกในชุมชนมีจิตสำนึก เกื้อกูลและมีความเอื้ออาทรช่วยเหลือกัน ชุมชนมีความสามารถในการกำหนดทิศทางการพัฒนาชุมชนและตัดสินใจแก้ปัญหาด้วยภูมิปัญญาของชุมชนเอง มีการเชื่อมโยงระบบสังคมวัฒนธรรมของชุมชนเข้ากับหลักการจัดการทรัพยากรป่าของชุมชน มีการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวมที่มองทรัพยากรต่าง ๆ สัมพันธ์กัน มีรูปแบบการจัดการทรัพยากรที่หลากหลาย โดยมีเงื่อนไขและฐานของชุมชนเป็นตัวกำหนด ทั้งนี้กรรมสิทธิ์ในที่ดินชุมชนจะต้องมีอำนาจในการจัดการอย่างอิสระ ซึ่งเป็นการจัดการโดยชุมชน สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วม ในการกำหนดจุดประสงค์ และเป้าหมายของการจัดการทรัพยากรป่า (กฤษฎา บุญชัย, 2542) กระบวนการเหล่านี้จะต้องสอดคล้องกับจารีต ประเพณี ความเชื่อ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของชุมชนนั้น ๆ

การพึ่งพาตนเอง หมายถึง ชุมชนสามารถสร้างระบบการเรียนรู้ให้สัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ อย่างเหมาะสมกับคน ชุมชน และธรรมชาติ เพื่อที่จะเป็นหลักในการดำเนินชีวิตของชุมชน ระบบการเรียนรู้ที่สร้างขึ้นต้องเป็นสิ่งที่นำไปปฏิบัติได้ เพื่อก่อให้เกิดผลผลิต

ที่สามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชน ทั้งในด้านของเงินตรา อาหาร และสิ่งที่จำเป็นในการดำรงชีพของชุมชน แนวความคิดการพึ่งพาตนเองของชุมชนเป็นแนวคิดที่ต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่าย ในการร่วมคิด ร่วมปฏิบัติ ร่วมตัดสินใจ เพื่อเชื่อมโยงทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนมาสร้างให้เกิดองค์ความรู้ที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ (เสรี พงศ์พิศ, 2548, หน้า 49-50) สิ่งที่สำคัญของแนวคิดนี้ในทัศนะของผู้วิจัยคือ การสื่อสารของคนในชุมชนที่จะเป็นตัวเร่งในการสร้างความเข้าใจและแนวคิดที่เป็นองค์รวมได้ ผลดีของการสื่อสารคือ ทำให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ในสังคม ซึ่งสามารถทำให้ชุมชนพึ่งพาตนเองได้โดยการอาศัยทรัพยากรจากป่า และทรัพยากรมนุษย์ ที่เกิดจากการสร้างระบบการเรียนรู้ของชุมชนจนสามารถพึ่งพาตนเองได้

การพึ่งพาตนเองที่พูดในงานพัฒนาชนบทนั้น พูดในแง่ที่อยากให้ชาวบ้านมีความสามารถในการพึ่งพาตนเอง แต่ไม่ได้หมายความว่าพึ่งพาตนเองในลักษณะที่อยู่ในสังคม หรือหมู่บ้านอย่างโดดเดี่ยว แต่จะต้องพึ่งพาตนเองในลักษณะที่มีศักยภาพในทางปัญญา กระบวนการเรียนรู้ ที่จะมองการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ แต่กระนั้นก็คือการพึ่งพาตนเองของชุมชนต้องมีลำดับขั้น ของการพัฒนาตนเอง โดยเกิดจากกระบวนการที่ได้กล่าวมา สิ่งที่สำคัญในการทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ด้วยการพึ่งตนเองคือทรัพยากร เพราะสังคมชนบทไทย มีวิถีชีวิตแบบเกษตร ฉะนั้นทรัพยากรที่ดินแหล่งน้ำเป็นทั้งปัจจัยการผลิตและเป็นฐานทรัพยากรที่จะเป็นตัวชี้วัดศักยภาพในการพัฒนา เมื่อขาดทรัพยากรเหล่านี้แล้วชุมชนก็ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้

ดังนั้น การที่จะทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ จะต้องมีการเลือกสรรเทคโนโลยีและวิทยาการที่เหมาะสมกับการใช้งานในพื้นที่และสอดคล้องกับความต้องการของชุมชนนั้น ๆ (เสรี พงศ์พิศ, 2536, หน้า 11) เพื่อความสมดุล ความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ อย่างเหมาะสม กล่าวคือ การพัฒนาในทุกแนวทางต้องเอาชุมชนในพื้นที่โครงการต่าง ๆ ลงไปเป็นตัวตั้ง ทุกอย่างต้องเริ่มจากชุมชน คนที่อาศัยอยู่ในชุมชน ต้องทำความเข้าใจกับรากเหง้าของชุมชน และกระบวนการที่คนดั้งเดิมที่เป็นรากฐานชีวิตของชุมชน ปรับวิธีคิด วิธีการทำงานให้เชื่อมกับแนวทางที่ชุมชนใช้พัฒนามาก่อน แล้วจะทำให้สามารถใช้ภูมิปัญญาและศักยภาพของชุมชนได้อย่างเต็มที่ การพึ่งพาตนเองของชุมชนสามารถแบ่งออกได้ ดังนี้

ชุมชนกับการพึ่งพาตนเองในมิติเศรษฐกิจ

ในระบบโลกปัจจุบันจำเป็นอย่างยิ่งที่ชุมชนจะต้องมีการเรียนรู้ สร้างองค์ความรู้ หรือต่อยอดภูมิปัญญาของชุมชน เพื่อสร้างฐานให้กับชุมชนทั้งในด้านของรายได้ ความ เป็นอยู่ และสามารถดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ ที่มั่นคง สมบูรณ์ มีรายได้พอเลี้ยงชุมชนได้ อย่างเพียงพอ ทั้งนี้ หากชุมชนไม่มีการดูแลทรัพยากรที่ดีแล้วก็จะทำให้ชุมชนไม่มีฐาน ในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนจะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจของชุมชนในประเทศไทยทั้งใน ภาคเหนือ อีสาน และได้ ส่วนพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจ ของชุมชน เช่น เห็ดโคน ที่มีราคาสูงถึงกิโลกรัมละ 100-120 บาท เห็ดถอบราคาสูงถึงลิตร ละ 150 บาท (สายพันธ์ุ ข้ามนิ่ง, 2549, หน้า 84) ความหลากหลายของชนิดพืชเหล่านี้เป็น แหล่งที่สร้างรายได้ให้กับชุมชนเป็นอย่างมากในช่วงฤดูกาลของพืชแต่ละชนิด ฉะนั้น การพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้เพื่อการสร้างรายได้ เป็นลักษณะของการพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้ ที่ครัวเรือนในชนบทเก็บหาของป่านำไปขายเป็นรายได้ครัวเรือนเพื่อการแลกเปลี่ยนกับ สิ่งอุปโภคบริโภคที่ครัวเรือนขาดแคลน หรือหาไม่ได้จากป่าไม้ อาหารธรรมชาติและ สมุนไพรที่เก็บหาได้จากป่าชาวชนบทใช้เพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นสำคัญ แต่หาก ว่าเหลือกินเหลือใช้จึงนำมาขายหรือแลกเปลี่ยนกับอย่างอื่น ลักษณะของการขายของป่า แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ การขายของป่าที่เก็บหามาได้จากป่าโดยคงสภาพเดิม เช่น ฟืน เห็ด อาหารจากพืชผักป่า ผลไม้ป่า หรือเนื้อสัตว์ป่า และผลิตภัณฑ์จากสัตว์ป่า อีก ประการหนึ่งได้แก่ การขายทรัพยากรที่เก็บหามาได้จากป่าไม้โดยการแปรรูปแล้ว เช่น หัตถกรรมต่าง ๆ จากหวาย ไม้ไผ่ และหากมองภาพรวมในระดับประเทศแล้วจะเห็นว่า ของป่าเหล่านี้สามารถส่งเป็นสินค้าออกทำรายได้ให้กับประเทศ และสร้างฐานรากให้ เกิดขึ้นภายในชุมชน เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันให้กับคนในชุมชนที่จะเป็นพื้นฐานของการพัฒนา ของคนภายในชุมชน

การเสริมสร้างกิจกรรมขึ้นภายในชุมชน โดยที่ให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการ กำหนดทิศทางของกิจกรรมนั้น ๆ จะต้องทำบนฐานความรู้ของชุมชน ซึ่งภาครัฐควรเป็น ผู้สนับสนุนด้านเงินทุน และด้านวิชาการ เพื่อให้สอดคล้องกับฐานความรู้ ภูมิปัญญาของ ชุมชน โดยอำนาจด้านการจัดการเป็นของคนในชุมชน กิจกรรมที่ชุมชนสามารถนำ

ความรู้มาประยุกต์เข้ากับสถานะของโลก อาทิ การแปรรูปผลผลิต เพื่อเพิ่มมูลค่า การสนับสนุนธุรกิจของชุมชนที่ทำให้ชุมชนมีอำนาจในการในการจัดการ เช่น ปืมน้ำมัน ร้านค้าชุมชน การค้าขายสินค้าพื้นเมือง และการแปรรูปสินค้าของชุมชน เป็นต้น เพื่อลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ให้กับชุมชน อีกทั้งยังเป็นการสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิตให้กับคนในชุมชน การพึ่งพาตนเองของชุมชนต้องเน้นความหลากหลายของกิจกรรมแบบบูรณาการที่สามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้ โดยเน้นการพัฒนาเพื่อให้เกิดความสมดุลควบคู่กับการพัฒนาจิตสำนึก และต้องเน้นการใช้ทรัพยากรแบบมีส่วนร่วมควบคู่กับภูมิปัญญาของท้องถิ่น ซึ่งการดำเนินการในลักษณะดังกล่าวจะเอื้อให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้

ชุมชนกับการพึ่งพาตนเองในมิติทรัพยากร

ทรัพยากร หมายถึง สิ่งของที่มีอยู่ในชุมชนที่สามารถนำมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา ทั้งที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรมนุษย์ จึงเป็นความสามารถของชุมชนที่จะต้องจัดการกับทรัพยากรเหล่านี้ ที่จะปกป้อง รักษา และพัฒนาทรัพยากรให้ดำรงอยู่สามารถนำมาใช้อย่างรู้คุณค่าของทรัพยากรและสอดคล้องกับสภาพของสังคมหรือชุมชน ที่มีลักษณะเป็นพลวัต ไม่ให้เสื่อมเสีย หรือหมดสิ้นไป การพึ่งพาตนเองในมิติด้านทรัพยากรธรรมชาติ หมายความว่า การที่ชุมชนสามารถใช้วิถีชีวิตของชุมชนมาจัดการทรัพยากรภายในชุมชนให้ดำรงอยู่อย่างยั่งยืน และสร้างความสมดุลของระบบนิเวศ ไม่ให้เสื่อมเสียไป เช่น ดิน น้ำ ป่าไม้ สัตว์ และพืชชนิดต่าง ๆ ที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชน ซึ่งทรัพยากรเหล่านี้เป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับคนในชุมชนในด้านต่าง ๆ แม้ว่าทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่ามีความสำคัญอย่างไรต่อชุมชน จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นอย่างมากที่จะให้ชุมชนเป็นผู้จัดการทรัพยากรด้วยตนเอง โดยที่ภาครัฐ ภาคราชการ และภาคต่าง ๆ ต้องเป็นฝ่ายที่ให้ความรู้ สนับสนุนในด้านเทคโนโลยี ด้านวิชาการ และด้านการจัดการ

กระบวนการเรียนรู้มีความสำคัญอย่างมาก ในการที่ประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เข้ากับเทคโนโลยีสมัยใหม่ นอกจากการประยุกต์แล้วยังต้องทำให้เกิดการเรียนรู้ ซึ่งในชุมชนยังขาดปัจจัยที่เป็นฐานของการพัฒนา การที่จะสร้างความรู้ต้องอาศัยการมีส่วน

ร่วมของคนในชุมชน การมีส่วนร่วมหมายความว่าพัฒนาตัวเองไม่ใช่การมีส่วนร่วม ในลักษณะที่ว่า เรียกชาวบ้านมาร่วมโครงการวางแผนพัฒนาร่วมกับทางราชการเท่านั้น แต่เป็นเรื่องที่ชาวบ้านต้องมีสิทธิในการตัดสินใจ คิด และสามารถเลือกการดำเนินวิถีชีวิต ของเขาเอง (เสรี พงศ์พิศ และคณะ, 2531, หน้า 9)

จะเห็นได้ว่าในช่วงที่ผ่านมานั้นการพัฒนาที่ภาครัฐเป็นผู้คิดและสั่งการลงมาตาม ความต้องการของรัฐ เกิดความล้มเหลวและไม่ตรงตามความต้องการที่แท้จริงของชุมชน จนเรียกได้ว่า “ชุมชนไม่ต้อง รัฐทำเอง” จึงทำให้คนในชุมชนรอแต่ความช่วยเหลือจากรัฐ สิ่งที่ชุมชนได้รับมาจากการพัฒนาของรัฐกลับกลายเป็นว่าเป็นการสร้างปัญหาหรือเป็น การสร้างฐานของปัญหา เพื่อรอให้เพิ่มพูนจนกลายเป็นปัญหาใหญ่ เหตุที่ทำให้การ พัฒนาชุมชนไม่สามารถคืบหน้า คือ การถือตัวเองเป็นใหญ่ จะเห็นได้จากการเปลี่ยน รัฐบาล นโยบายก็จะเปลี่ยนตามไปเพราะคิดว่าสิ่งที่คนอื่นคิดหรือแม้กระทั่งชุมชนคิดเอง เป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง จึงทำให้เราเห็นนโยบายใหม่เกิดขึ้นมาเสมอในช่วงที่มีการเลือกตั้ง แต่เรื่องของการสานต่อ นโยบายหรือปรับปรุงนโยบายเก่าให้ดีขึ้นมีน้อยมาก

ชุมชนกับการพึ่งพาตนเองในมิติอัตลักษณ์ และวัฒนธรรม

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานพระราชดำริใดนั้น จะทรง ศึกษาข้อมูลต่าง ๆ อย่างเป็นขั้นตอน โดยเริ่มจากข้อมูลเอกสาร แผนที่แล้วทรงตรวจสอบ กับพื้นที่ กับภูมิประเทศจริง ทรงเคารพในภูมิประเทศ และขนบธรรมเนียมประเพณีของ ประชาชนมาก ทรงมีพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า “... การพัฒนานั้น จะต้องเป็นไปตามภูมิ ประเทศทางภูมิศาสตร์ และภูมิประเทศทางสังคมศาสตร์ไปพร้อม ๆ กัน ภูมิประเทศทาง สังคมศาสตร์ก็คือ เรื่องทางสังคมวิทยา คือ นิสัยใจคอของคน ...” แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงตระหนักรู้ตามธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากประสบการณ์ในการดำรงชีวิตที่สืบทอด ต่อเนื่องกันมาของชาวบ้านนั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ เป็นสิ่งที่เรียนรู้ได้ไม่มีวันหมดสิ้น ทรงเล็งว่า โครงการที่เกิดขึ้นมิใช่เพราะพระองค์เสด็จไป แต่เป็นเพราะที่นั่น ๆ เหมาะสมและพร้อม แล้วสำหรับการจะนำโครงการต่าง ๆ เข้าไป พระองค์เสด็จไปที่ใด ถ้าทุกคนรู้สึกครึกครื้น กระตือรือร้น อยากทำอะไรให้ดีขึ้น คุณสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ประกอบแล้วเห็นว่าจะทำ โครงการได้เช่นนั้นจึงทำ (เสรี พงศ์พิศ, 2536, หน้า 4-5)

การพึ่งพาตนเองด้านวัฒนธรรม แต่ละชุมชนจะมีวัฒนธรรมเป็นของตนเองซึ่งมีความสำคัญมาก ทั้งในแง่ของจิตใจ เอกลักษณะ และความภูมิใจของคนในชุมชน ทำให้เกิดพลังที่จะผลักดันให้เกิดการพัฒนาชุมชน คุณค่าของวัฒนธรรมของชุมชนไม่ใช่อยู่ที่การปฏิบัติต่อเนื่องกันมาเท่านั้น แต่มีคุณค่าทางด้านจิตใจ ด้านความรู้สึก ด้านที่เราเรียกว่าพลังทางศีลธรรม วัฒนธรรมของชุมชนจะมีความผูกพันกับศีลธรรมมาก มีค่าทางจิตวิญญาณสำหรับคนในชุมชน สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดอัตลักษณ์และการรวมกลุ่ม ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาชุมชน และการพัฒนาความเป็นอยู่ของคนในชุมชนด้วย เป็นเรื่องที่น่าคิดว่าวัฒนธรรมของชุมชนมีความสำคัญอย่างทีกล่าวมาแล้ว คนที่มีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องนี้จะสามารถดึงเอาวัฒนธรรมที่มีอยู่ของชุมชนมาปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ได้อย่างไร ในงานเขียนของฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้อ้างถึงการสัมภาษณ์อาจารย์เสน่ห์ จามริก ไว้ว่า เราสามารถผสมใช้ประโยชน์จากตะวันตก คือ สารที่จะศึกษานั้นเป็นเรื่องของท้องถิ่น แต่วิธีการศึกษาใช้ระเบียบวิธีของตะวันตก เพราะวิธีการค้นคว้าวิจัยของตะวันตกมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์และพัฒนาามาช้านาน เราอาจต้องปรับวิธีการวิจัยจากตะวันตกนี้บ้าง เพราะลักษณะข้อมูลที่เป็นแบบของเรา การวิจัยจึงจะสร้างความรู้ใหม่ ซึ่งก็คือการผสมผสานกันระหว่างวัฒนธรรมของชุมชนกับวัฒนธรรมของตะวันตก ซึ่งจะทำให้เราเข้าใจวัฒนธรรมของชุมชนมากยิ่งขึ้น โดยการเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมจากที่ต่าง ๆ เทคโนโลยีก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่น่าจะมีการประสานได้ เราต้องค้นคว้าว่าเทคโนโลยีอย่างไรที่เหมาะสม คือสอดคล้องกับรูปแบบที่คนในชุมชนรับได้ และเป็นเทคโนโลยีที่ชาวบ้านควบคุมได้ (เสรี พงศ์พิศ, 2531, หน้า 13-15) โดยที่เทคโนโลยีที่นำมาใช้ต้องสอดคล้องกับวิถีชีวิต และวัฒนธรรมของชุมชน ไม่เป็นการทำลายอัตลักษณ์ และวัฒนธรรมของชุมชน

ชุมชนกับการพึ่งพาตนเองในมิติการเมือง

การพึ่งพาตนเองของชุมชนในมิติทางการเมือง เป็นการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน โดยการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ในการจัดกิจกรรม การส่งเสริมหลักประชาธิปไตย เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรรวมทั้งเกิดความเป็นธรรม และไม่ทำลายทรัพยากร จึงต้องมีหลักเกณฑ์ที่ชุมชนต้องปฏิบัติร่วมกัน

ประการแรก ความเป็นฐานทรัพยากรเดียวกัน ซึ่งจะเห็นว่ามีการแบ่งกลุ่ม ทรัพยากรออกเป็นกลุ่ม ๆ เช่น ป่า ดิน น้ำ เป็นต้น อยากจะให้มองเห็นว่าทุกกลุ่มเป็นกลุ่ม เดียวกัน ดังนั้นสิ่งที่เราไม่สามารถมองข้ามไปได้เลยก็คือ ภูมิปัญญาหรือวัฒนธรรมการ เรียนรู้ ที่เป็นการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีของธรรมชาติ การที่แยกทรัพยากรธรรมชาติ ออกจากคน แยกเป็นส่วน ๆ ทักษะเช่นนี้นำไปสู่การใช้ทรัพยากรในเชิงทำลาย หมายถึง ทำลายความยั่งยืนของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ตรงนี้ชี้ให้เห็นว่าฐานทรัพยากร ภูมิปัญญา และวัฒนธรรมการดำรงชีวิต จึงเชื่อมโยงกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ประการที่สอง คุณค่าของฐานทรัพยากร คุณค่าของภูมิปัญญาวัฒนธรรมการ เรียนรู้ ก็คือทักษะทำที่ของชุมชนต่าง ๆ ที่หลากหลาย ที่มีการรวมตัวกัน มีความเชื่อมโยง อยู่บนฐานทรัพยากรเดียวกัน เพราะฉะนั้นความอยู่รอด ความยั่งยืนปลอดภัยของ ทรัพยากรจึงขึ้นอยู่กับประสบการณ์ชีวิต การเรียนรู้คุณค่าของทรัพยากร และการ ถ่ายทอดสืบต่อกันมา

ประการที่สาม ทำที่ต่อชุมชนประเทศเพื่อนบ้าน ในขณะที่เรามีปัญหาเกี่ยวกับประเทศ เพื่อนบ้าน โดยนำเอาความขัดแย้งเล็ก ๆ น้อย ๆ มาให้เป็นเรื่องใหญ่ หากเราใช้ภูมิปัญญา วัฒนธรรมการเรียนรู้ เชื่อมโยงดูแล้วจะเห็นได้ว่า ป่าไทย-เขมร ป่าไทย-พม่า ความจริง แล้วเป็นป่าผืนเดียวกัน เป็นฐานต้นทุนชีวิตเดียวกัน เพราะฉะนั้นแล้วเราก็จะคิดว่าป่าของ เราเราก็สงวนไว้แล้วไปใช้ป่าในพม่า ในเขมร ซึ่งนี่เป็นการทำลายตนเองและเป็นการ ทำลายฐานทรัพยากรของเราเอง

ประการสุดท้าย ทักษะทำที่ตอนนโยบายของรัฐในการที่เราจะพูดถึงทรัพยากร ความหลากหลายทางชีวภาพนั้น เราคงละเว้นไม่ได้ที่จะพูดถึงทัศนคติของเราที่มีต่อ นโยบายของรัฐ เพราะเหตุที่ว่าในกระแสเศรษฐกิจการเมืองโลกในปัจจุบันนโยบายของ รัฐ โครงการต่าง ๆ ของรัฐมีแนวโน้มมาก ที่จะใช้ทรัพยากรอย่างไม่ยั่งยืน เพื่อสร้างผล กำไรสูงสุดในเชิงธุรกิจ เมื่อสร้างผลกำไรสูงสุดทางธุรกิจ ก็หมายถึงการสร้างอำนาจที่จะ เข้ามาครอบงำ ครอบครองทั้งชุมชน ทั้งทรัพยากรอันมีค่าของเราไปด้วย ซึ่งจะเห็นได้จาก การเมืองของไทยในปัจจุบันที่มีนักธุรกิจเข้ามาเล่นการเมือง ทั้งหมดล้วนแต่ประสบความสำเร็จทางธุรกิจทั้งนั้น (สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 2551, หน้า 47-57)

อย่างไรก็ดี การพึ่งพาตนเองของชุมชน ต้องให้สิทธิในการเข้าถึง การจัดการ ทรัพยากร และชุมชนเป็นผู้ที่กำหนดหรือเลือกความต้องการของชุมชนด้วยตนเอง และควรอยู่ภายใต้วิถีชีวิตและสภาพของพื้นที่นั้น ๆ ทำให้ชุมชนอยู่อย่างสอดคล้องกับ ธรรมชาติ สอดคล้องกับฐานะรากของชุมชน และสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของ แต่ละพื้นที่ เคารพธรรมชาติ ไม่ทำลายศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สร้างความสมดุล ยั่งยืน เพื่อเป็นฐานสนับสนุนให้ชุมชนมีระบบการจัดการ และการเรียนรู้ในมิติต่าง ๆ ตามที่ได้ กล่าวอ้างข้างต้น สิ่งเหล่านี้คือการสร้างความสมดุลของอำนาจ เพื่อให้เกิดสิทธิในการ จัดการทรัพยากรที่ทำให้ชุมชนสามารถที่จะพึ่งพาตนเองได้และเป็นการจัดการที่มองเห็น คนรุ่นต่อไปหรือมองเห็นคนในอนาคต

ชุมชนกับสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ประเทศไทยได้ใช้แนวทางพัฒนาประเทศแบบทุนนิยม (capitalism) หรือระบบ เศรษฐกิจแบบเสรีนิยม โดยปล่อยให้ทุกคนกระทำได้อย่างอิสระเสรี หรือปล่อยให้ทุกคน แสวงหาผลประโยชน์ตามหลักเสรีภาพทางเศรษฐกิจ จากการดำเนินตามแนวทางดังกล่าว ก่อให้เกิดปัญหาการเติบโตทางเศรษฐกิจที่ได้สร้างความร่ำรวยให้กับผู้ประกอบการและ ชนชั้นกลาง แต่ไม่สามารถยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน โดยส่วนใหญ่ให้ดีขึ้น ได้ แต่กลับทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ต้องสูญเสียแหล่งทำมาหากิน ทำให้เกิดการอพยพ โยกย้ายเข้าไปบุกกรุกป่าไม้ หรือไม่กี่อพยพเข้าไปแสวงหางานทำในเมืองทำให้เกิดปัญหา ความแออัด ความเสื่อมโทรมของเมืองตามมา แม้ว่าในปัจจุบันรัฐจะพัฒนาระบบทุนนิยม โดยแทรกแซงการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ในการออกกฎ ข้อบังคับที่เกี่ยวข้องกับ เศรษฐกิจ แต่ก็ไม่สามารถที่จะแก้ไขสภาพปัญหาดังกล่าวได้เท่าที่ควร จึงเกิด แนวความคิดที่จะให้ ชุมชนเข้ามาเป็นเครื่องถ่วงดุลอำนาจระบบทุนนิยมดังกล่าว โดยให้ ชุมชนมีสิทธิในการเลือกที่จะรับหรือไม่รับการพัฒนาที่จะเกิดขึ้นในพื้นที่ของชุมชน

ก่อนที่จะพูดถึงเรื่องสิทธิชุมชน ขอทำความเข้าใจถึงความหมายของสิทธิ หรือ ภาษาอังกฤษ Rights ว่าหมายถึงอะไร ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานแปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” ขอกล่าวถึงเรื่องสิทธิ ในตรงนี้เป็นอำนาจที่ถูกต้องตาม

หลักธรรม ความยุติธรรมและเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้าง เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หลักจารีตประเพณี และวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่

ในเบื้องต้นต้องทำความเข้าใจก่อนว่าสิทธิชุมชนไม่ใช่เรื่องราวหรือประเด็นปัญหาที่จะต้องแยกออกไปเป็นคำเฉพาะ หรือแยกออกจากความหมายและขอบข่ายของสิทธิที่เป็นสากล หากแต่เป็นส่วนหนึ่งที่อยู่รวมอยู่ในบริบทวัฒนธรรม กระบวนการดำรงชีวิตของมนุษย์ ในหลักความเป็นจริงแล้วสิทธิชุมชนเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตมนุษย์ แต่มักถูกมองข้ามไป หรือที่เลวร้ายยิ่งไปกว่านั้นถูกตีค่าให้เป็นสิทธิของคนเฉพาะกลุ่ม หรือเป็นเพียงคนกลุ่มเล็กที่อาศัยอยู่ในชนบทเท่านั้น หากแต่สิทธิ คือ การดำรงชีวิตร่วมกันของมนุษย์ ที่มีวิถีการดำรงชีวิตอยู่ตามแนวทางที่กลุ่มของตนเองเป็นผู้กำหนดขึ้นมาเอง และแนวทางที่กำหนดขึ้นมานั้น ต้องทำให้เป็นที่ยอมรับของสังคม และชุมชนในวงกว้าง

ได้มีนักคิด นักวิชาการออกมาให้คำนิยามสิทธิชุมชนในระยะแรก ๆ ว่าสิทธิชุมชนท้องถิ่น คือ ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี วัฒนธรรม และกฎเกณฑ์ในการจัดการทรัพยากรป่าที่ชุมชนท้องถิ่นถือปฏิบัติเป็นวิถีสืบเนื่องกันมา ซึ่งในระยะแรกจะจำกัดอยู่ในเรื่องอำนาจการจัดการทรัพยากรป่าหรือป่าชุมชน ต่อมามีการพัฒนาความหมายสู่การมีอำนาจจัดการของชุมชนเหนือทรัพยากรธรรมชาติ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นกว้างขวางมากขึ้น มีการให้ความหมายในเชิงนามธรรมที่กว้างขวางยืดหยุ่นขึ้นไม่จำกัดเฉพาะเรื่องป่าหรือเรื่องทรัพยากรอย่างเดียว สามารถจำแนกออกได้ ดังนี้

(1) สิทธิของกลุ่มหรือของชุมชน เป็นสิทธิร่วมเหนือทรัพยากรชุมชน ที่ให้ความหมายครอบคลุมถึงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ทรัพยากรพันธุกรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นสิทธิตามธรรมชาติเป็นสิทธิของชุมชนในการดูแลรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน ชุมชนจะพัฒนาตนเองไปสู่แนวทางที่ยั่งยืน และมีศักดิ์ศรีได้จำเป็นต้องมีสิทธิขั้นพื้นฐานในการเข้าถึงทรัพยากรภายในชุมชน

(2) สิทธิร่วมกันในการดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี มีศักยภาพในการจัดการวิถีชีวิตของชุมชน และสิทธิในการปฏิเสธการรุกรานจากภายนอกบนฐานจิตสำนึกของชุมชน

(3) สิทธิในการมีส่วนร่วม ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ซึ่งจะเห็นได้ว่า ชุมชนมีการตั้งถิ่นฐานอยู่ตามริมแม่น้ำ ตามป่าตามเขาที่รายล้อมไปด้วยธรรมชาติ กับ ทรัพยากร (วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, 2536, หน้า 35)

นอกจากชุมชนจะมีสิทธิขั้นพื้นฐานในการดำรงอยู่มีเสรีภาพแล้ว สิ่งที่ชุมชน ต้องการคือ สิทธิ ในพันธะหน้าที่ ที่ต้องรับผิดชอบร่วมกันภายในชุมชนเองและระหว่าง ชุมชนที่เกี่ยวข้องในการดูแลรักษาทรัพยากร และธรรมชาติ สิทธิชุมชนจึงเป็นเหมือน หนึ่งเครื่องมือ หรือหนึ่งกลไกของความสมดุลต่อกระแสอำนาจและผลประโยชน์ จึง เท่ากับเป็นหลักประกันการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนในที่สุด (วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, 2536, หน้า 35) ได้มีผู้ให้คำนิยามแนวคิดสิทธิชุมชนที่สอดคล้องกันว่า สิทธิชุมชนเป็นการมองความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน โดยอาศัยจารีตประเพณีและ วัฒนธรรม ที่สืบทอดต่อกันมาเป็นเวลานาน ซึ่งเป็นกระแสความคิดของตะวันออก ที่มี ความแตกต่างจากกระแสความคิดทางตะวันตก เนื่องจากกฎหมายของประเทศตะวันตก ยอมรับสิทธิเพียง 2 ประเภท คือ สิทธิของรัฐเหนือทรัพยากรกับสิทธิของบุคคล และของ ประชาชนแต่ละคน แต่ในกระแสความคิดทางตะวันออกรัฐยอมรับสิทธิของชุมชนด้วย

ระบบสิทธิกับการจัดการทรัพยากรได้เป็นประเด็นหลักในการศึกษาทำความเข้าใจในระบบการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่น ตลอดจนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่าง ๆ เพราะวิถีคิดเรื่องสิทธิ หมายถึง กระบวนการจัด ความสัมพันธ์ของเจ้าของสิทธิกับภายนอก ขณะที่ชุมชนเป็นการจัดการความสัมพันธ์ทาง สังคมระหว่างสมาชิกในชุมชน ซึ่งความเป็นชุมชนไม่จำเป็นต้องอยู่ในพื้นที่ร่วมกันแต่ อาจเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ๆ โดยที่สมาชิกจะต้องนิยามตนเองว่าเป็น หนึ่งชุมชนนั้น และสังคมก็รับรู้ด้วยเช่นกัน สิทธิชุมชนจะเกิดขึ้นในสถานการณ์ จัดแย้งเพื่อใช้จำแนกแยกแยะระหว่างคนในกับคนนอกชุมชน กำหนดกฎเกณฑ์ที่สมาชิก ยึดถือปฏิบัติร่วมกัน ผลักดันให้สังคมและรัฐยอมรับตัวตนกฎเกณฑ์ของชุมชนนั้น ๆ กลุ่มนักคิดสายทรัพยากรร่วมเสนอว่ามีพื้นที่ทรัพยากรร่วม เพื่อป้องกันมิให้ผู้ที่ไม่ได้เป็น สมาชิกกลุ่มหรือชุมชนมาแย่งใช้ และมีการจัดสรรการใช้ในหมู่สมาชิกที่เป็นเจ้าของ ร่วมกัน กรรมสิทธิ์ร่วมจึงเป็นสถาบันอย่างหนึ่ง ที่กระจายสิทธิในการใช้โดยเท่าเทียมกัน

โดยสิทธินั้นยังคงอยู่หากไม่ได้ใช้ แต่มิได้หมายความว่า การใช้ทรัพยากรแต่ละครั้งจะต้องมีปริมาณเท่าเทียมกันเสมอไป

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 ได้ให้สิทธิชุมชนที่รวมกันเป็นกลุ่มบุคคล เป็นชุมชนมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรที่มีผลกระทบต่อท้องถิ่น เข้ามามีส่วนร่วมคิด ร่วมรักษา ใต้บัญญัติไว้ในหมวดที่ 3 ส่วนที่ 12 และหมวดที่ 5 ส่วนที่ 8 ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้ “มาตรา 66 บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน ชุมชนท้องถิ่น หรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ บำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล และยั่งยืน มาตรา 67 สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการอนุรักษ์ บำรุงรักษาและการได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ และในการคุ้มครอง ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมเพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อมที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ หรือคุณภาพชีวิตของตนย่อมได้รับความคุ้มครองตามความเหมาะสม” (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2550, หน้า 42-43)

รวมทั้งการดำเนิน โครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนอย่างรุนแรงทั้งทางด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติและสุขภาพ จะกระทำไม่ได้ แต่ก็มีข้อยกเว้นว่า ได้มีการศึกษาและประเมินผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของประชาชนในชุมชน และจัดให้มีกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนและผู้มีส่วนได้ส่วนเสียก่อน รวมทั้งได้ให้องค์กรอิสระซึ่งประกอบด้วยผู้แทนองค์กรเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติหรือด้านสุขภาพ ให้ความเห็นประกอบก่อนมีการดำเนินการดังกล่าว

นอกจากนี้ยังให้สิทธิของชุมชนที่จะฟ้องหน่วยงานราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ ราชการส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรอื่นของรัฐที่เป็นนิติบุคคล เพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ตามบทบัญญัตินี้ ย่อมได้รับความคุ้มครอง จะเห็นได้ว่า รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน ใน มาตรา 67 ได้ให้สิทธิกับชุมชนในการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชนรวมถึงให้อำนาจในการฟ้องร้องหน่วยงานราชการ และองค์กรต่าง ๆ ที่ประกอบกิจกรรมในเรื่องที่

มีผลกระทบต่อชุมชน และอำนาจในการบริหารจัดการ ส่งเสริม บำรุงรักษาและการกำหนดหลักเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชน สิ่งที่ชุมชนจะสามารถดำรงรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติให้ยั่งยืนได้นั้นจะต้องให้สิทธิในการจัดการทรัพยากรต่าง ๆ ดังนี้

1. สิทธิตามจารีตประเพณีของชุมชนท้องถิ่นเหนือทรัพยากร หมายถึง การปล่อยให้ชุมชนในแต่ละท้องถิ่น เป็นผู้จัดการใช้ประโยชน์และรักษาทรัพยากรกันเอง โดยรัฐให้การสนับสนุนในด้านความรู้ เทคโนโลยี และด้านอื่น ๆ ที่สอดคล้องกับจารีตประเพณีของชุมชน ดังที่ในสมัยรัชกาลที่ 7 ก็ยอมรับสิทธิของชุมชนไว้ในมาตรา 1354 ว่า “ถ้ามีจารีตประเพณีแห่งท้องถิ่นให้ทำได้ และถ้าเจ้าของซึ่งเป็นที่ดินของผู้อื่นเพื่อเก็บพินหรือผลไม้ป่า ผัก เห็ด และสิ่งเช่นกัน”

2. สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรภายในชุมชน หมายถึง การออกกฎหมายรองรับสิทธิชุมชนในการใช้ทรัพยากรภายในชุมชนร่วมกัน เช่น พระราชบัญญัติป่าชุมชน เป็นต้น เพราะวิถีชีวิตของชุมชนไทยในภาคชนบทต้องพึ่งพาอาหารจากป่าในการดำรงชีพ

3. สิทธิการจัดการและตัดสินใจ หมายถึง คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการวางแผนกำหนดการใช้ประโยชน์ และการบำรุงรักษาทรัพยากร

4. จิตสำนึก และวัฒนธรรมความเชื่อของชุมชนท้องถิ่น หมายถึง การมีจิตสำนึกและแนวทางการจัดการทรัพยากรตามวัฒนธรรมความเชื่อของแต่ละพื้นที่ ร่วมกันของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ป่า ดิน และน้ำ ที่เป็นรากฐานของการดำรงชีพและเป็นทรัพยากรส่วนรวม (วิวัฒน์ คติธรรมนิศย์, 2536, หน้า 492)

สิทธิที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในสังคมไทย ดังที่แสดงออกมาโดยผ่านจารีตประเพณี วัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาในรูปองค์กรเหมืองฝาย หรือป่าชุมชน พระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 พระราชทานคณะกรรมการจัดงานวันระพี ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน 2516 ... ในป่าสงวนซึ่งทางราชการได้ขีดเส้นไว้ว่า เป็นป่าสงวนหรือป่าจำแนก แต่ที่เราขีดเส้นไว้ ประชาชนก็มีอยู่在那นั่นแล้ว เราจะเอากฎหมายป่าสงวนไปบังคับคนที่อยู่ในป่าที่ยังไม่ได้สงวน เพิ่งไปสงวนทีหลัง โดยขีดเส้นบนเศษกระดาษ ก็ดูชอบกลอยู่ แต่มีปัญหาเกิดขึ้นที่เมื่อขีดเส้นแล้ว

ประชาชนที่อยู่ในนั้น ก็กลายเป็นผู้ฝ่าฝืนกฎหมายไป ถ้าดูในทางกฎหมาย เขาก็ฝ่าฝืน เพราะว่าตราเป็นกฎหมายโดยชอบธรรม แต่ว่าถ้าตามธรรมชาติ ใครเป็นผู้ทำผิดกฎหมาย ก็ผู้ที่ผิดเส้นนั่นเอง เพราะว่าบุคคลที่อยู่ในป่านั้น เขาอยู่ก่อน เขามีสิทธิในทางเป็นมนุษย์ หมายความว่าทางราชการบุกรุกบุคคล ไม่ใช่บุกรุกกฎหมายบ้านเมือง (อ้างถึงในเสน่ห์ จามริก, 2549, หน้า 331)

พระบรมราโชวาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงชี้ทางออกให้ชุมชนมีสิทธิในการเข้าถึง เข้าใช้ และมีระบบแบบแผนในการจัดการทรัพยากร คือ ต้องให้ชุมชนมีสิทธิจัดการทรัพยากรตามวิถีของชุมชน ทั้งในด้านความคิด ด้านการปฏิบัติ และด้านอื่น ๆ ตามความเหมาะสม ซึ่งน่าจะเป็นทางเลือกหรือแนวทางหนึ่งสำหรับการกระจายสิทธิให้ชุมชนมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรเพื่อใช้ทำมาหากิน และเป็นฐานของชุมชน

ดังนั้น การจัดการทรัพยากรป่าตามวิถีชีวิตของชุมชนตามที่ได้กล่าวมาแล้วพอสรุปได้ว่า ควรพิจารณาจากฐานราก การเชื่อมโยง สอดคล้อง และใช้ประโยชน์ของชุมชน คือ

1. ฐานราก หมายถึง ภูมิปัญญาของชุมชน ความเป็นอยู่ภายในชุมชน วิธีการดำเนินชีวิต รูปแบบการปกครอง และรูปแบบการเรียนรู้ภายในชุมชน
2. เชื่อมโยง หมายถึง การติดต่อกับเครือข่ายภายนอกชุมชน การเชื่อมโยงรวมถึงการดูแลจัดการทรัพยากรป่าในบริเวณผืนป่ารอบ ๆ หรือผืนป่าที่มีลักษณะทางระบบนิเวศที่คล้ายกัน เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการจัดการทรัพยากรป่า
3. สอดคล้อง หมายถึง การจัดการทรัพยากรป่าที่สอดคล้องกับประเพณี วัฒนธรรมของชุมชน และลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่นั้น ๆ
4. ใช้ประโยชน์ หมายถึง การใช้ประโยชน์จากป่าต้องมีการจำกัดพื้นที่ จำกัดช่วงระยะเวลาในการเข้าไปใช้ประโยชน์ อาทิ พื้นที่ทำกิน พื้นที่แหล่งอาหาร พื้นที่ที่นำไปมาใช้ประโยชน์ได้ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และคณะ, 2548)

แนวคิดการสื่อสารเพื่อชุมชน

การทำงานร่วมกันหรือการแก้ปัญหาต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชนจะต้องมีการพูดคุย ปรึกษา เพื่อวางแผนการดำเนินการให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันและปัจจัยที่สำคัญ คือ “การสื่อสารภายในชุมชน” เนื่องจากแต่ละชุมชนมีรูปแบบหรือภาษาที่แตกต่างกันจึงทำให้การสื่อสารอาจแตกต่างกันตามแต่ละชุมชน อย่างที่ได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นแล้วว่าแนวคิดเรื่องการพัฒนาและเรื่องการสื่อสารนั้นเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออกเปรียบเสมือนสิ่งที่คลานตามกันมา สามารถอธิบายได้ดังนี้

1. เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการพิจารณาเรื่องการพัฒนาการสื่อสารที่มองการพัฒนาในลักษณะเครื่องมืออย่างหนึ่ง ซึ่งมักจะใช้ตัวบ่งชี้การพัฒนา การสื่อสารแบบเชิงปริมาณ มาเป็นแนวทัศนะแบบมีปทัสฐาน (normative standpoint) ที่มองว่าการพัฒนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการวางมาตรฐานบางอย่างให้แก่สังคมและชีวิตมนุษย์ โดยเน้นวิธีการดำเนินการและวิธีการศึกษาที่มีลักษณะเชิงคุณภาพ และเชิงโครงสร้าง มิใช่เป็นเพียงเครื่องมืออย่างหนึ่งเท่านั้น
2. เป็นการกำหนดค่านิยมเรื่องการพัฒนาเอาไว้ว่าเป็นสากล ใช้ได้กับทุกเรื่องในสังคม และสามารถที่จะคาดเดาล่วงหน้าได้ว่าจุดหมายปลายทางของแต่ละสังคมจะไปถึงตรงไหน มาสู่การให้ค่านิยมใหม่ที่ว่า การพัฒนาเป็นกระบวนการที่โยงใยอย่างแยกไม่ขาดจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมแต่ละสังคม ที่มีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันอย่างไม่อาจจะคาดเดาได้ทั้งหมด
3. เปลี่ยนจากสูตรสำเร็จสูตรเดียวของการพัฒนามาเป็นแนวทางการพัฒนาที่หลากหลาย
4. เปลี่ยนแปลงจากการเน้นเฉพาะปัจจัยภายในสังคม (endogenism) มาเป็นการให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกสังคม (exogenism) และให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์อย่างโยงใยระหว่างปัจจัยภายในสังคมกับปัจจัยต่าง ๆ ทั่วโลก
5. เป็นการเปลี่ยนแปลงหน่วยของการวิเคราะห์ที่เคยใช้หน่วยของระดับชาติหรือหน่วยของระดับโลก มาเป็นการผสมผสานหลาย ๆ หน่วยของการวิเคราะห์และหลาย ๆ ระดับ รวมทั้งเกิดหน่วยใหม่ ๆ ในการวิเคราะห์

6. เปลี่ยนจากการเน้นการพัฒนาในมิติเศรษฐกิจเพียงมิติเดียวมาสู่มิติที่หลากหลายมากขึ้น

7. เป็นการเปลี่ยนแปลงจากการวิเคราะห์ที่มีลักษณะของการแยกส่วน (segmentary) มาสู่การวิเคราะห์แบบเป็นองค์รวม

8. เป็นการเปลี่ยนแปลงจากยุทธศาสตร์การพัฒนาแบบเพิ่มพูนปริมาณหรือปฏิรูป มาสู่การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างและระดับนโยบาย (กาญจนา แก้วเทพ, 2543, หน้า 44-45)

การสื่อสารชุมชน (community communication) มีอยู่ 2 ลักษณะ ดังนี้ (1) เป็นการสื่อสารแบบสองทาง (two-way communication) ที่ผู้ส่งสารและผู้รับสารมีปฏิสัมพันธ์โต้ตอบ (interactivity) กันอยู่ตลอดเวลา ในลักษณะที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้ (2) ทิศทางการไหลของข้อมูลข่าวสาร (flow of information) มีการไหลของข้อมูลข่าวสารที่หลากหลาย จากทุกทิศทุกทาง ทั้งจากบนลงล่าง (top-down) จากล่างขึ้นบน (bottom-up) และแบบแนวนอน (horizontal) ซึ่งปัจจุบันแนวทางการปฏิบัตินี้เรียกว่า การสร้างเครือข่ายชุมชน เช่น การศึกษาคุณภาพของกลุ่มชาวบ้านด้วยตนเอง เป็นต้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2543, หน้า 48)

ทิศทางการไหลของข้อมูลข่าวสารนั้นนอกจากใช้มิติ (dimension) เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาแล้วยังมีแนวทางที่ใช้เกณฑ์เรื่องขอบเขตของชุมชน และขอบเขตภายนอกชุมชนเป็นตัวแบ่ง จากเกณฑ์นี้ทำให้มองเห็นทิศทางการไหลของข่าวสารใน 3 ทิศทาง คือ การไหลของข่าวสารจากสื่อภายนอกเข้ามาสู่ชุมชน การใช้สื่อเพื่อส่งสารเรื่องราวของชุมชนออกไปยังบุคคลภายนอก การใช้สื่อสารเพื่อกระตุ้นให้เกิดการสื่อสารภายในชุมชนกันเอง เพื่อยกระดับความตระหนักเกี่ยวกับความต้องการและการแสดงออกความเป็นชุมชน (กาญจนา แก้วเทพ, 2543, หน้า 49)

เป้าหมายของการสื่อสารชุมชน

เป้าหมายของการสื่อสารเพื่อชุมชน แบ่งออกได้ดังนี้

1. การกำหนดเป้าหมาย โดยการใช้ระดับผู้ที่เกี่ยวข้องเป็นเกณฑ์ ประกอบด้วย 3 ระดับ คือ ระดับชุมชน เป็นการสื่อสารที่มีเป้าหมายเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของชุมชน

ระดับหน่วยงานนอกชุมชน เป็นการสื่อสารที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงองค์กรหรือหน่วยงานภายนอกที่เกี่ยวข้องด้านการพัฒนาการสื่อสาร และสุดท้ายคือ ระดับสังคม ส่วนรวม เป็นการสื่อสารเพื่อที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมในระดับกว้าง

2. การกำหนดเป้าหมายให้สอดคล้องกับทิศทางภารกิจของข่าวสาร ซึ่งอาจกำหนดเป็นเป้าหมายของการสื่อสารชุมชนได้เป็นสามเป้าหมายย่อยคือ เพื่อทำการถ่ายทอดข่าวสารข้อมูลและโน้มน้าวชักจูงใจ ประการที่สอง เป็นช่องทางการแสดงออกความเป็นตัวตนของชุมชน (community self-expression) ซึ่งเป็นการแสดงออกความต้องการของชุมชนในเรื่องสิทธิ ศักดิ์ศรี และภูมิปัญญาของชุมชนและประการสุดท้าย พัฒนาความเป็นตัวเองของบุคคล (Development of the Individual's self) (กาญจนา แก้วเทพ, 2543, หน้า 49-52)

แนวคิดชุมชน เป็นการนำแนวคิดทางวิชาการไปวิเคราะห์ว่า ชุมชนละเอียดมีความเป็นชุมชนตามหลักทางวิชาการครบถ้วนหรือไม่อย่างไร หรือเป็นเพียงการรวมกลุ่มของบุคคลบางกลุ่มเท่านั้น อีกทั้งเป็นการวิเคราะห์ว่าชุมชนแห่งนี้มีลักษณะของความเป็นชุมชน มีองค์ประกอบทางด้าน วัฒนธรรม อัตลักษณ์และภูมิปัญญาของตนเองตามหลักวิชาการหรือไม่

แนวคิดวิถีชุมชนเป็นการมองชุมชนละเอียดว่ามีวิธีการดำรงชีวิตอย่างไร มีวิธีการจัดการทรัพยากรอย่างไรภายใต้การนำภูมิปัญญาของชุมชน วิถีชีวิต การปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลง วิธีที่นำมาจัดการทรัพยากรนั้นเป็นการนำมาจากชุมชนอื่น หรือเป็นสิ่งที่ชุมชนละเอียดคิดขึ้นเอง และชุมชนแห่งนี้ดำรงอยู่ได้อย่างไรท่ามกลางความต้องการการพัฒนาพื้นที่จากภาครัฐและความขัดแย้งในพื้นที่

แนวคิดการสื่อสารเพื่อชุมชน เป็นแนวคิดที่สามารถทำให้มองเห็นชุมชนละเอียดว่ามีวิธีการ แนวทางอย่างไรในการใช้สื่อ และการสื่อสารไปยังสาธารณะหรือสังคมภายนอกให้รับรู้ถึงข้อเท็จจริงของพื้นที่ รับรู้ถึงวิถีคิด วิธีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน และทำให้ชุมชนแห่งนี้ถึงต้องช่วยกันดูแล รักษา และร่วมกันจัดการทรัพยากรธรรมชาติแห่งนี้

แนวคิด วรรณกรรมที่ได้นำเสนอในเบื้องต้นเป็นแนวทางในการนำไปศึกษา วิเคราะห์ สังเคราะห์ รูปแบบการจัดการทรัพยากรของกลุ่มราษฎร์รักป่า โดยการ เชื่อมโยง ประสาน ประยุกต์ให้สอดคล้องกับวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ภูมิปัญญา และวิถีการ ดำรงชีวิตของชุมชน รวมทั้งนำไปใช้เป็นแนวทางในการลงพื้นที่เพื่อหาข้อเท็จจริง และ ตอบคำถามของการวิจัย เรื่อง วิถีชุมชนกับการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นในชุมชนตำบล สะเทียบ อำเภอสอง จังหวัดแพร่ ซึ่งจะได้นำเสนอข้อมูลของพื้นที่ในบทต่อไป